

उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
 कषायानुरसः शीतो दोषाणां चाऽप्रकोपणः ॥
 तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्धनः ।
 क्षीणक्षयविषार्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥

(सु० सू० अ० २०)

वायुप्रवाहः

वायुषु सदा गतिर्भवति । यतो विकृतवायुः सत्वरं दूरीभवति
 शुद्धवायुश्चायाति । यो दूषितवायुरस्माभिर्निःश्वासद्वारा वहिः
 क्रियते स स्वच्छवातेनाऽसङ्गम्य तनुर्जायतेऽतोऽस्माकं न हानि

टिप्पणी

(२) उत्कुथ्यमानजन्तुवनस्पतिभ्यो दुर्गन्धिविषात्मक पदार्थाः
 (कर्वनद्वि-ओषितप्रभृतिगैसाः) निःसरन्ति । पशवस्तु त्वक्कुण्फु-
 सेभ्यः १२ ॥ कलातः २० कलायावद्वाष्पमहोरात्रे निसारयन्ति ।
 वनस्पतिभ्योऽपि बहुवाष्पानि निःसरन्ति ।

(३) समित्कोकिलदीपकादीनां प्रज्वालनेन यो धूमो निः
 सरति तेनाऽपि वायुर्दुष्यति । प्रस्तरकोकिलप्रज्वालनात् कर्वन-
 'कर्वन-द्वि-ओषित' - कर्वनैकौषित गन्धक-गन्धकाम्ल-कर्वन-
 द्विगन्धित-जलादीन्युत्पद्यन्ते । काष्ठस्य, समित्कोकिलानां च
 प्रज्वालनात् कर्वन-द्विओषितो वाष्पञ्चेत्येवोत्पद्यते । दीपकेषु
 मृत्तैलज्वालनादधिकमात्रया कर्वनओषितो जलवाष्पं धूमरजांसि
 चोत्पद्यन्ते । विद्युत्प्रकाशो न कमपि दोषमुत्पादयति ।

(४) दुर्गन्धिवाष्पाणि यानि मलमूत्रादिवाहिप्रणालीभ्यो
 निःसरन्ति तेषु नत्रजनः प्रतिशतम् ९४ ओषजनः प्रतिशतं २
 कर्वन-द्वि-ओषितः प्रतिशतं ४ उपलभ्यन्ते । तथा तत्र सङ्क्रा-
 मकरोगोत्पादकजीवाणवोऽपि प्राप्यन्ते ।

करः सम्पद्यते । तदेतत् प्राकृतिकवायुप्रवाहोत्पत्तेः कारणं शैत्य-
मौष्ण्यञ्च वर्तते । तथा शैत्यौष्ण्ययोर्हेतुः—सूर्यप्रकाशोऽस्ति ।
औष्ण्याद्वायुः तनुतां लघुतां च लभते । स चोपरिगच्छति ।
तत्स्थाने शुद्धः शीतो वायुरायाति । एवमेव वायुषु प्राकृतिक-
गतिर्नित्यं भवति । गृहेषु एवमेव वायुः प्रवहति । श्वासनिःश्वा

टिप्पणी

(५) रोगोत्पादककीटाणुभ्योऽतिरिक्ता वायुषूड्डीयमानाः
धूलिपरागखनिजद्रव्यताम्रलौहकांस्यादीनां सूक्ष्मकणाः त्वग्रोमन-
खपूयष्ठीवनादिसूक्ष्मांशा रोमान्तिकामसूरिकाविस्फोटकादीनां-
शुष्कचर्माणि च प्राप्यन्ते । प्रायेणैते भिन्नभिन्नस्थलेषु
पलभ्यन्ते यथाचिकित्सालयादौ रोगोत्पादककीटाणवः, लौहकारा-
दीनामापणौ लौहताम्रादीनां कणा इत्यादि ।

अतः सदा स्वास्थ्यरक्षार्थमुपायः कार्यः । अर्थात्तत्तत्स्थानेषु
मुखनासिके वस्त्रेणाच्छाद्य कार्यं करणीयम् । अशनवेलायां च
सम्यङ्मुखहस्तपादान् प्रक्षाल्य भोक्तव्यमित्यादि ।

प्रकृत्या वायुशुद्धिः—पूर्वोक्तवर्णनैः स्पष्टं सिध्यति यत्कर्ब-
नद्वि ओषितादिवायव्यपदार्थाः प्रतिक्षणमुत्पद्यन्ते । ये हि वायुं
दूषयन्ति । परन्तु यद्येवमेव सततं दूषितवायुः तिष्ठेत्तर्हि
सर्वेऽपि म्रियेरन् तस्य श्वासकर्मानर्हत्वात् । किन्त्वेवञ्च भवति ।
प्रकृत्यैवैतदर्थमुत्तमः प्रवन्धः कृतः, अर्थाद्वायोः कर्वन-द्वि-ओ-
षितं वनस्पतयो गृह्णन्ति, ओषजनं च स्वतो निष्कासयन्ति
यत्सेवनात्स्वास्थ्यरक्षा भवति ।

तथा चायमोषजनो दुर्गन्धिभिरैन्द्रियिकपदार्थैः मिलित्वा
तान् कर्वनिकाम्नामोनियादिषु विपरिणामयति । एते नव्यप-
दार्था वायुषु विस्तृता एतावन्तः तनवो भवन्ति येषामाघ्राणेन

साभ्यामन्यैर्ज्वलनहेतुभिर्वाऽऽभ्यन्तरिकवायुरुष्णः तथा तनुभूत्वोपरि गच्छति । तथा तत्स्थाने बाह्यः शुद्धशीतवायुरागच्छति । यदि बाह्याभ्यन्तरिकवातयोरुष्णतायामान्तर्यं न स्यात्तर्हि एवम्भूता गतिर्नोत्पद्येत । यद्यप्येवं प्रकृतौ वायुशुद्धिप्रबन्धोऽस्ति तथापि बृहन्नगरेषु तथा सदनेषु सम्यग्वायुशुद्धिकार्यं न भवति । अतस्तत्राशुद्धवायुनिष्कासनार्थं शुद्धवायुसञ्चारार्थं कश्चिद् उपायः कर्तुं युज्यते । स च वातप्रविचार इत्युच्यते ।

वातप्रविचारः *

निर्वाधमभितः शुद्धवायुवहनमित्यस्याभिप्रायः । स च द्विविधः बहिर्वातप्रविचारः अन्तर्वातप्रविचारश्चेति । बहिर्वातप्रविचारस्यायमभिप्रायः यन्नगरग्रामादिष्वभितः वायोः सञ्चरणम् । तदर्थं निम्नाङ्किता उपाया अवलम्बनीयाः—

- (१) निवासगृहाणि पृथक्पृथगेकपङ्क्तौ भवितव्यानि ।
- (२) प्रत्येक सदनानां चतुर्दिक्षु विवृतं स्थानं भवितव्यम् । असम्भवे तदग्रेऽवश्यं स्यात् । गृहमध्येऽङ्गणमप्यवश्यं कार्यम् ।
- (३) राजमार्गवीथिकाः सुविस्तृता भवितव्याः ।
- (४) हर्म्याण्यतिसमुन्नतानि कार्याणि । तेषामुच्चता मार्गविस्तारानुकूला स्यात् ।

टिप्पणी

हानिर्न भवति केषाञ्चिदपि जन्तूनाम् । अतोऽतिरिक्तं घनाम्बुपि स्वेन सह वायव्यपदार्थान् पृथिव्यां पातयति ।

दूषितवातजा रोगाः— दूषितवातसेवनाच्छिरःशूलारोचकालस्य पाण्डुकासप्रतिश्यायश्वासमलावरोधाग्निमान्द्यकर्णनाददौर्बल्यादयो गदा जायन्ते ।

- (५) नगरेष्वनेकान्युद्यानानि तथा विवृतस्थानानि कार्याणि ।
- (६) सरकेषु सदा जलं प्रकिरणीयं यतो धूलिर्नोड्डीयेत ।
- (७) मलसङ्करादीनि समयोपर्युत्थाप्य मार्गवीथिका नित्यं स्वच्छीकार्याः ।
- (८) नाल्यो निरन्तरं स्वच्छीकृत्यजलेन प्रक्षाल्याः ।
- (९) कार्यालयाः नगरेभ्यो वहिर्दूरे निर्माप्याः नगरेषु न कदापि निर्माप्याः । यतस्तत्रत्या धूमा धूल्यादयश्चवहिर्निर्गच्छेयुः ।

एवं सदा नगरेषु वसतिषु शुद्धवायुप्रविचरणं दूषितवायु निर्गमनञ्च भवति येन तत्रत्यजनाः सदा स्वास्थ्यमनुवर्तन्ते ।

अन्तर्वातप्रविचारः—इत्यस्य, गृहाभ्यन्तरे शुद्धवायोः प्रविचरणमशुद्धवायोश्च निर्गमनमित्यभिप्रायः । नगरग्रामादिषु सम्यग्वाह्यवातप्रविचारेण तत्रत्यगृहाभ्यन्तरेष्वपि सम्यग्वात प्रविचारो भवति । गृहेषु प्रतिकुटीरमभितो गवाक्षजालकादीनि वातायनानि कार्याणि ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शुद्धवायोरभीष्टराशिः *—प्रत्येक पुरुषाणां प्रतिहोरं प्रायः

टिप्पणी

यन्मध्यमामध्यगतं हि पर्व, तद्द्वादशं स्फीतमिति प्रसिद्धम् । स्फीतेन सार्धैकमितेन हस्तः, मानाय बोध्यः पुरुषो वयस्थः ॥

पर्व	Inch	स्फीतम्	Feet
------	------	---------	------

* एकसहस्रघनस्फीतघनफलकस्थले प्रतिहोरं त्रिवारं वायुः परिवर्त्यते तदा त्रिसहस्रघनस्फीतशुद्धवातः समुपलभ्यते । यत्र विवृतस्थलेसम्यग्वातप्रविचरणं भवति तत्र प्रतिहोरंपञ्चषड्वारं वायुः परिवर्तते । अतएव तत्र प्रतिमनुष्यं ६०० घन स्फीतस्थानमेव पर्याप्तं भवति ।

३००० घनस्फीत ‡ शुद्धवातस्यावश्यकता भवति येन सुस्वा-
स्थ्यं जायते ।

योऽधिकं परिश्रमते तदर्थं ततोऽप्यधिकशुद्धवायुराशिर्भ-
वितव्यः । स्त्रीणामपि ३००० घनस्फीतपरिमितः, बालकानां तु
२००० घनस्फीतपरिमितः शुद्धवायुरावश्यकः ।

मनुष्यवत्पशूनामपि शुद्धवायोरावश्यकता भवति । पशवोऽ-
पि शुद्धवायुसमाक्रान्तशालासु स्वस्था निवसन्ति । अतस्तेषां
वाताभीष्टराशिज्ञानार्थं तच्छरीरभारो ज्ञातव्यः । साधारण निय-
मोऽयं यदर्धसेटक (Pound) शरीरभारं प्रति २५ घन स्फीतवा-
युर्भवितव्य इति ।

स्वस्थपुरुषापेक्षया रुग्णपुरुषेभ्योऽधिकशुद्धवायुराशि-
र्भवितव्यः । यतः स्वेदादिकं तेषामधिकं निःसरति । साधारण

टिप्पणी

Indira Gandhi National

‡ वायुमण्डलस्य सहस्रभागे कर्वनद्विओषितस्य मात्रा ६
पर्यन्तानां स्वस्थकरी भवति । किन्तु ततोऽधिकाऽस्वास्थ्यकरी
सञ्जायते । तद्वायौ दौर्घन्ध्यमरतिश्चानुभूयते । विशुद्धवायौ क०
द्वि० ओ० मात्रा १००० भागे ४ भवति । अतः १००० घनस्फीत-
वायौ क० ओ० यदि २ घनस्फीताधिकः स्यात्तर्हि सा तस्य
ग्राह्यमर्यादा मन्यते । साधारणतः प्रत्येकमनुष्यः एकहोरायां ६
घनस्फीतं क० ओ० परित्यजति । अतो निम्नाङ्कितरीत्या ज्ञातुं
शक्यते यदेकजनार्थं प्रतिहोरमेतावच्छुद्धवायोरावश्यकता
भवतीति—

$$\frac{१००० \times ६}{२} = ३००० \text{ घनस्फीतः}$$

अधिकपरिश्रमकर्तारोऽधिकं क० ओ० परित्यजन्ति । तदनु-
सारेण तेषामपीत्थमेव ज्ञातव्यम् ।

रोहिणी ३०५० घनस्फीतवायुरावश्यकः । संक्रामकरोगिभ्यः
शीतलान्त्रिकज्वराद्याक्रान्तेभ्यस्तु ततोऽप्यधिको भवितव्यः ।

आवश्यकवातप्रविचरणार्थं प्रतिव्यक्त्य-

भीष्टस्थानम् *

• एकजननिवासार्थमभीष्टस्थानम् १००० घनस्फीतघनफलकं
भवितव्यम् । यच्च दशस्फीतायतदशस्फीतविस्तृतदशस्फीतोन्नत
गृहरूपेणोपलभ्यते । गृहेषु द्वाराणि, वातयनानि तथा जालकानि
पर्याप्तानि भवितव्यानि । तानि च यथासम्भवमन्यान्यसन्मुखानि
स्युः । यतो वायोर्गमनागमने सौकर्यस्यात् । श्वासनि श्वासाभ्यां
ज्वलनेन च वायुरुष्णो लघुश्च भूत्वोपरि गच्छत्यतो दूषितोष्ण
वायोर्निष्कासनार्थं गृहवितानसविधेऽनेके गवाक्षाः कार्याः ।
एवम्भूतैर्गवाक्षैर्दूषितवायुर्वहिर्निर्गच्छति तथा शुद्धवायुर्वाता-
यनमार्गेण समागच्छति ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रीष्मकालेऽतिप्रवातप्रखरतापाभ्यामात्मरक्षार्थं द्वारवातायना
न्यनावृतानि क्रियन्ते । तदानीं शुद्धवायुप्राप्त्यर्थमशुद्धवायुर्निर्ग-
मनार्थञ्चोपायद्वयं विधेयं भवति ।

अन्तःपथो वहिष्पथश्चेति । अन्तःपथेन शुद्धो वायुर्गृहा-

टिप्पणी

ॐ भगवतासुश्रुतेन सूतिकागारनिर्माणार्थमेकसूतिकार्थं मष्ट-
हस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं गृहं लिखितम् । सम्भवतो यदि अष्टहस्त-
परिमितमौन्नत्यमपि मन्येत चेत्तर्हि $१२ \times १२ \times ६ = ८६४$ घन-
स्फीतघनस्थानमेकसूत्यर्थमेकपुरुषार्थं वा सुश्रुतमतेऽपि सिध्यति
यदाधुनिकवैद्यमतसान्निध्यं द्योतयति ।

भ्यन्तरे समायाति । वहिष्पथेनाशुद्धो वायुर्वहर्निर्गच्छति । एवं गृहेषु सुखं वातप्रविचरणं भवति ।

अन्तःपथः—अयमधिष्ठानात् ५—६

स्फीतोच्चैर्भवितव्यः प्रवाताक्रमणप्रखरतापेभ्यो रक्षार्थमस्य मुखं वितानं (छत) प्रति कार्यम् । तथाऽस्य क्षेत्रफलं २४ वर्गपर्वात्मकमर्थादस्यायामः ६ पर्वात्मको विस्तारः ४ पर्वपरिमितः कार्यः । अनेन गृहाभ्यन्तरे आगमनशीलवायुर्गतिः प्रतिसार्धद्विविपलं (1 Second) ५ स्फीततोऽधिका न भवति । यदि सा गतिः २—३ स्फीतपरिमिता प्रतिसार्धद्विविपलं स्यात्तर्हि वरं भवेत् ।

अधिकोपयोगिकरणार्थमस्याकारः शङ्कुवत्कार्यः । तस्य विस्तृतमुखं गृहं प्रति, सङ्कुचितमुखं तु वहिः कार्यम् ।

वहिष्पथः— अयमशुद्धवायुनिष्कासनार्थं निर्मीयते । आकारेणाऽन्तःपथेन सदृश एव कार्यः । विताने वितानसविधे वा भवितव्यः यतोऽशुद्धवायुरुष्णो भूत्वोपरि च गत्वा वहिर्निर्गच्छत्यत उपर्येव नियुज्यते । यदि तत्सकाशं एव प्रदीपस्तिष्ठेत्तर्हि अशुद्धवातो निर्वाधं सत्वरं वहिर्गच्छेत् । अन्तःपथवहिष्पथौ सदा धूलितो रणक्षीयौ यतस्तयोः छिद्रमावृतं मा भूत् ।

वायुशुद्धिः

कर्पूरदेवदारुधूपचन्दनश्रीवासः सर्जागुरुनिम्बसोमराजिकापत्रगन्धकगुग्गुलुराजिकाश्वेतसर्षपसाकल्यादिहवनद्रव्याणामग्नौ हवनेन वायुर्विशुध्यति ।

सभास्थानादिकप्रमाणम्

सभाभवनरङ्गभूम्यादौ प्रतिव्यक्तिं अल्पस्थानस्य २५०

३०० घनस्फीतघनफलकस्यैवाऽऽवश्यकता भवति । यत एतानि स्थानान्यत्यल्पकालार्थं सेव्यन्ते । चिकित्सालये यत्रातुरा निवसन्ति यत्रहि ऐन्द्रियिकपदार्थाः जीवाणवश्चोपलभ्यन्ते तत्र प्रत्यातुरं न्यूनातिन्यूनं १२०० घनस्फीतस्थानं भवितव्यम् । तथा तलस्य क्षेत्रफलं तस्य द्वादशशतवर्गस्फीतं स्यात् । कारागारे प्रत्येकाभियुक्तार्थं न्यूनातिन्यूनं यत्स्थानं दीयते तत् ६४८ घनस्फीतपरिमितं भवति । तथाऽधिष्ठानस्य क्षेत्रफल ३६ वर्गस्फीतं भवति । कारागारातुरालये प्रत्यातुरं ९०० घनस्फीतस्थानं दीयते । तथा तलस्य क्षेत्रफलं ५४ वर्गस्फीतं भवति । एकान्तवासदण्डाय १००० घनस्फीतस्थान दीयते तथाऽधिष्ठानस्य क्षेत्रफलं ७५ वर्गस्फीतं क्रियते ।

वासस्थानम्

स्वास्थ्यदृष्ट्या निवासार्थं साभूमिः * श्रेष्ठ भवति यत् किञ्चिन्निम्नगा, शुष्का, कोष्णा तथा वनस्पत्युत्पत्तियोग्या स्यात् । वासगृहं शुष्ककिञ्चिच्छिद्रमयभूम्यामर्थात्तनुसिकता दियुक्तायां निर्मातव्यम् । यतस्तत्रत्यं जलं निर्वाधं दूरे निर्गच्छेदेकत्र माभूत् । एतदर्थं चिक्कणमृन्मयभूमिर्न कदाप्यनुमोदनीया आर्द्रशीतलजलावरोधवतीत्वात् ।

वास्तुशास्त्रोक्ताग्राह्यभूमिः

देवानां तु द्विजातीनां चतुरश्रायताः श्रुताः ।
वास्त्वाकृतिरनिन्द्या वाक्प्रत्यग्दिक्समुन्नता ॥

* भूमिः—श्वेतारक्तकृपीत कुण्ड वसुधा स्वादुःकटुस्तिककाः,
काषायाघृतशोणितान्नमदिरागन्धाः शुभा विप्रतः ।

(मुहूर्तमार्तण्डः)

हये भवेणुवीणाब्धिदुन्दुभिध्वनिसंयुता ।
 पुन्नागजातिपुष्पाब्जधान्यपाटलगन्धकैः ॥
 पशुगन्धसमा श्रेष्ठा सर्वबीजप्ररोहिणी ।
 एकवर्णा घना स्निग्धा सुखसंस्पर्शनान्विता ॥
 विल्वो निम्बश्च निर्गुण्डी पिण्डितः सप्तपर्णकः ।
 सहकारश्च षड्वृक्षैरारूढा या समस्थला ॥
 निष्कपाला निरुपला कृमिवल्मीकवर्जिता ।
 अस्थिवज्या न सुषिरा तनुवालुकसंयुता ॥
 अङ्गारैर्वृक्षमूलैश्च शूलैश्चापि पृथग्विधैः ।
 पङ्कसङ्करकूपैश्च दारुभिलोष्ट्रकैरपि ॥
 शर्कराभिर्युक्ता या भस्माद्यैस्तु तुषैरपि ।
 सा शुभा सर्ववर्णानां सर्वसम्पत्करी धरा ॥
 दद्याज्यमधुगन्धा च तैलासृगन्धिका च या ।
 श्वेतासृक्पीतकृष्णा हयगजनिनदा षड्रसा चैकवर्णा ।
 गोधान्याम्भोजगन्धोपलतुषरहिताऽवाक्प्रतीच्युन्नता या ॥
 पूर्वोदग्वारिसारा वरसुरभिसमा शूलहीनास्थिवज्या ।
 सा भूमिः सर्वयोग्या कणदररहिता सम्मताद्यैर्मुनीन्द्रैः ॥
 (मयमते अ० ३)

अन्यच्च—मनसश्चक्षुषो यत्र सन्तोषो जायते भुवि ।

तस्यां कार्यं गृहं सर्वैरिति गर्गादिसम्मतम् ॥

[गृहभूषणे]

अग्राह्यभूमिः

शवमीनपक्षिगन्धा या सा धरा निन्दिता वरैः ।

सभाचैत्यसमीपस्था नृपमन्दिरसंश्रिता ॥

देवालयसमीपस्था कण्टकिद्रुमसंयुता ।

वृत्तत्रिकोणविषमा वज्राभा कच्छपोन्नता ॥

चाण्डालवासगच्छाया चर्मकारालयाश्रिता ।

(म० म० अ० ३)

गृहनिर्माणकाले एतत्सदा विचार्य यद् गृहं विवृतस्थले स्यात्-
त्तत्रत्यो वायुः शुद्धः स्यान्मलमूत्रप्रणाली च भूपृष्ठे न भवेत् ।
गर्तरजकघट्टनालकसमीपस्थलेष्वपि गृहनिर्माणार्थं स्थानमुपयोगि
न भवति । यतः सजीवपदार्थानामुत्कुथनादिकारणैर्दूषितवायुस्तत्रै-
कत्रीभूय तिष्ठति ।

वस्तुत आवासार्थं श्रेष्ठतमा भूमिः पर्वतशिखरमथवोपत्य
का भवति । यदीदं स्थानं छायामयं स्यात्तर्ह्यतिवरम् । वृह-
त्स्थलेषु आवासाः यथासम्भवं दूरे दूरे तथोच्चस्थाने निर्माप्याः ।
यतो वार्षिकं भूमितलस्थं च जलं सुखं प्रोह्य निर्गच्छेत् ।

नैते कदाप्यशोभमानजाङ्गलोषरभूमावगभीरतडागसरसोरथ-
वा कस्यचिद्बद्धजलाशयस्य सविधे निर्माप्याः । समीपस्थमलस-
ङ्करभूमीनां धूमादिविशिष्टकार्यालयानां श्मशानस्य कृषिक्षेत्राणाञ्च
स्थितिरपि हानिकरी भवति ।

नगरेषु ग्रामेषु च गृहं नैवम्भूतासु भूमिषु निर्मेयं या मल
सङ्करैर्गर्तानांपूर्य निर्मिताः स्युः ।

भूमिष्ठमुदकं भूपृष्ठात्सप्तहस्तगाम्भीर्यान्यूनं मा भूत् । गृहस्य
चतुर्दिक्षु विवृता वनस्पतयः स्युर्यतः प्रवातादस्योष्णातायाम-
धिकभेदो न भवेत् ।

गृहमभितः एतावद्विवृतं स्थानमपि स्याद्यस्य क्षेत्रफलम-
स्योत्सेधविस्तारसमं स्याद्यतो गृहे सुखं वातप्रविचारो भवेत्

*—पूर्वपश्चिमतो दैर्घ्यं सपादं दक्षिणोत्तरम् ।

शुभावहं गृहचोर्ध्वं सूर्यावद्धं न सौख्यदम् ॥

(गृ० भू०)

तथा सम्यक्सूर्यरश्मय आगच्छेयुः । गृहस्य द्वारं‡ यस्यां दिशि स्याद्
गृहोच्चता तद्दिग्बिधिकाविस्तारतोऽधिका न स्यात् । कस्यामप्यव-
स्थायां गृहं ४६ हस्तपरिमाणादधिकमुन्नतं न भवेत् । गृहद्वारं
यथासम्भवं प्राच्यामुदीच्यां दिशि वा कार्यं यतः प्रातः
सूर्यकराः समापतेयुः ।

शयनागारो यथासम्भवं गृहस्य कोष्ठे द्वितीयखण्डे स्यात् ।
तस्य च द्वारमुत्तरपूर्वयोः कार्यम् । गृहस्याभितो भूमिषु प्रस्तरे-
ष्टकाद्यन्यतमैः कुट्टिमं (फर्श) कार्यम् । तदग्रे च हरितशष्पाच्छा-
दितमेकं भूखण्डं स्यात् । तच्छष्पानां कर्तनं नियमतः सदा
करणीयम् । ग्रामेषु गृहसन्निकट एव पर्याप्तपानीयप्राप्त्यर्थं कूप
आवश्यको भवति । किन्त्वेतत्सदा विचार्य यत्तत्रकूपजल दूषिकाः
मलमूत्रादिवैहिन्यः प्रणाल्यो न भवेयुः ।

भित्तिमूलम् (नींव)

एतावद् दृढं भवितव्यं यद्गृहस्यभारं सम्यक् प्रसहेत् ।
अस्योपरि पाषाणखण्डानामन्येषां वाऽप्रवेश्यपदार्थानांस्तरेणैकं
तलं रचनीयं यन्न्यनातिन्यूनं सार्द्धहस्तपरिमितमुन्नतं स्यात्तथा
चतुर्दिक्षु भित्तेः मूलादष्टाङ्गुलपरिमितमग्रे विस्तृतं स्यात् ।

भूमेराद्रताया भूमिगतवायोश्च रक्षार्थमुपपीठं * (कुर्सी)

‡—गेहोच्चस्य चतुर्थांशो द्विगुणो द्वारउच्छ्रयः ।

(गृ० भू०)

*—अधिष्ठानस्य चाधस्तादुपपीठं प्रयोजयेत् ।

रक्षार्थमुन्नतार्थञ्च शेभार्थं तत्प्रवक्ष्यते ॥

(म० म० अ० १३)

निर्माण्यं यद्धि भूपृष्ठात् पर्याप्तमुच्चैः स्यात् । यदि गृहं स्तम्भोपरि निर्मीयेत तर्हि अत्युत्तमं स्याद् यतः पूर्वोक्तलाभातिरिक्तं तदधोऽपि सम्यग्वातप्रविचरणं भवेदिति ।

भित्तिः

सामान्यत इष्टिकाभिः प्रस्तरैः, समिधा, मृत्तिकाया च विरच्यते । इष्टिकाः छिद्रमयीत्वाज्जलं सम्यगाकर्षन्ति, एवं मृत्तिकाऽपि । तथा वायुरप्यावारपारे गच्छत्यतोऽस्याऽभयदिशि प्रास्तरः कार्यः । प्रत्यब्दमेकदावश्यं सुधाधौता कार्या । मृद्भित्तिरपि श्रेष्ठमृत्तिकागोमयादिभिः प्रलेप्या । भित्तोरधस्तलसन्निहितभागानां निर्माणावसरे तत्संस्कारकद्रव्येषु कश्चिदप्रवेश्य पदार्थः सम्मेलनीयो यतो भूम्यार्द्रता छिद्रद्वारा न प्रविशेत् । द्वितलकगृहेषु द्वितीयखण्डीया-पेक्षया प्रथमखण्डोया भित्तिः स्थूलतरा कार्या ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वाारवातायनानि

प्रत्येककुटीरेषु एकं द्वारं तथैकं वातायनं भवितव्यम् । द्वारं न्यूनातिन्यूनं हस्तचतुष्टयोननं द्विहस्तविस्तृतं च कार्यम् । वातायनं तद्दिशि भवितव्यं यद्दिशा वायुरागच्छति । तत्क्षेत्रफलं कुटीरक्षेत्रफलस्य दशमांशं भाव्यम् ।

तलम् (फर्श)

एतदप्रवेश्यपदार्थै रचनीयं यद्धि सुखं निर्मलीकर्तुं शक्यं स्यात् । प्रायः प्रस्तरेष्टिकाखर्परसुधाशर्करादिभिर्निर्मियते ।

गृहवितानम् (छत)

द्विविधं भवति समतलं निम्नगञ्चेति । समतलवितानेऽपि किञ्चिन्निम्नगत्वमवश्यं करणीयं यतो वार्षिकं जलं प्रोह्याऽधोनिर्गच्छेत् । निम्नगविताननिर्माणार्थं खर्पराणि, कासदर्भशरादि-खलविशेषाः, लौहपत्रादीनि च प्रयुज्यन्ते येषु सीता वत्पङ्क्तयः स्युः ।

पर्णखलशष्पादीनां वितानं (छप्पर) यद्यपि शीतलं, शुष्कं तथा प्रकाशवातागमनार्हं स्वास्थ्याय हितकरञ्च भवति । तथापि तत्र सर्पपक्षिकीटादयः स्वगृहं कृत्वा निवसन्ति तथा अग्नेरपि-भयं विशेषेण भवति । लौहादीनां वितानं तु ग्रीष्मकालेऽत्युष्णं जायते ।

वितानेष्वभितः सूक्ष्मप्रणाल्यः कार्याः । यत्र जलमेकत्री-भवितुं शक्नुयात् । तथा प्रणालका अपि स्युः यैः तज्जलं सद्योऽधो निर्गच्छेत् ।

प्रणालकनिर्माणे एतदवधार्य यत्ते भित्तौसंलग्ना न भवेयुः । किन्त्वग्रे निर्गता भवेयुः अन्यथा भित्तिराद्रतां प्राप्य सत्वरं नष्टा भवितुं शक्नोति । वितानसन्निकटे दूषितवायुनिष्कासनार्थं गवाक्षाः प्रकाशागमनार्थं प्रकाशकाश्च भवितव्याः ।

महानसम्

भोजनगृहं प्रस्त्राववर्चोगृहयोः सन्निहिते न निर्माण्यम् । तथैवम्प्रबन्धः कार्यो यथा धूमः सर्वगृहेषु न प्रसरेत् । धूमनिर्गमनार्थं महानसवितानेऽनेके छिद्राः कार्याः । अग्नेय्यां दिशि कर्तव्यमावासस्य महानसम् । गवाक्षजालमार्गाढ्यमर्धभित्त्युपलेपितम् ॥

चुल्ली तत्र प्रकर्तव्या पूर्वपश्चिममायता । ❀

(चे० कु०)

वर्चोगृहं प्रस्त्रावगृहञ्च

वर्चःप्रस्त्रावयोगृहे सदनस्यैकतटे निर्माण्ये । तयोरधस्तले भित्तयश्चाप्रवेश्यपदार्थैः सीमेण्टादिभिः कार्याः । सर्वदा च स्वच्छी-
कार्ये यतो दौर्गन्ध्यनाऽऽगच्छेत् ।

सूतिकागारम्

अरिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमि-
प्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्मितं सर्वागारं यथासंख्यं
तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं
दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायातं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गल सम्पन्नं
विधेयम् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(सु० शा० अ० १०)

कुमारागारम्

वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं
दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतंगं सुसंविभक्तसलिलोदूखल-
मूत्रवर्चः स्थानस्तानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरण-

अन्यानिगृहाणि

*—स्नानादिपाकशयनास्त्रभुजे च धान्य
भाण्डारदैवतगृहा दिशि पूर्वतः स्युः ।
तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्याऽ-
भ्यासाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥

(गृ० भू०)

संपन्नं कुर्यात्तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं
शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णमतिकुमारागारविधिः ॥

(च० शा० अ० ८)

वार्षिकं जलं गृहसमीपे नैकत्रीभवेदेतदर्थं तस्य चतुर्दिक्षु
पाषाणेष्टकादिभिः कुट्टिमं कार्यम् । तथा तत्रत्यजल निर्गमनार्थमभितः
प्रणाली निर्माप्या यद्द्वारोदकं नागरिकवृहन्नालायामन्यत्र वा सुदूरे
निर्गच्छेत् ।

गृहभूशुद्धिः

भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात्कालाद्रोकमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥

(या० व०)

गोशालाऽश्वशाले

इमे गृहाभ्यन्तरे गृहातिसन्निकटे वा न निर्माप्ये तत्रत्यमल
मूत्रयोर्भूमौ प्रवेशाद्गृहिणामस्वास्थ्यकरत्वात् । आवासान्न्यूनाति-
न्यूनं शतस्फीतदूरतो निर्माप्ये । तदभितः पञ्चदशस्फीतविस्तृत स्थानं
रिक्तं कार्यम् । एतयोरुच्चता द्वादशस्फीततो न्यूना न कार्या । एकगवे
द्वादशस्फीतायामंस्फीतचतुष्टयविस्तृतं स्थानं विधेयम् ।
एकाश्वार्थन्तु द्वादशस्फीतायामं षट्स्फीतविस्तृतं स्थानं-
करणीयम् । एतयोरधिष्ठानं समीपभूमितलादेकस्फीतोच्चकं
पाषाणशर्करासीमेष्टादिनिर्मितं निम्नगञ्च कर्तव्यम् । एका
प्रणाली कार्या यतो मूत्रादिकं तद्द्वारा मलपथे गत्वा सुदूरे निर्ग-

*—केचिद्विद्वांस एकपशवे ८ स्फीतायामं ४ स्फीतविस्तृतं तथैका
श्वाय ९ स्फीतायामं ५ स्फीतविस्तृतं स्थानं मन्यन्ते ।
तथाऽऽवासात् २० स्फीतदूरेऽपि पशुशालाश्वशाले निर्माप्य
इति कथयन्ति ।

च्छेदथवा ततो न्यूनातिन्यूनतो दशस्फीतदूरे सञ्चयनगर्तमेकं कार्यं यत्र मूत्रादिकमेकत्रीभवेत् । ततश्च संगृह्य सुदूरे ग्रामाद्वहिर्निक्षिपेत् । सूर्यप्रकाशवातागमनार्थमपि सुप्रबन्धः कार्यः । वितानमपि वर्षाघर्माक्रमणसंरक्षकं स्यात् । निर्मलीकरणार्थमपि सर्वदा ध्यानं देयम् । प्रत्यहं वारद्वयं जलेन मार्जनीयम् । गोमयादिकं सर्वदा वहिष्कार्यम् । बुषालय आवासेभ्यो दूरे पशुशालातः पृथङ् निर्मातव्यः । पशुशालासु दिनचतुष्टयान्ताधिकं भक्ष्यं बुषादिकं न स्थाप्यम् । पशुभ्यो निर्मलं जलं पानार्थं देयम् । पशुभृत्याः पशुशालावितानोपरि शयनार्थं न कदाप्याज्ञाप्याः ।

जात्याद्यनुसारेण ग्रामादौ वासस्थाननिर्माणम्

गोशाला दक्षिणपश्चिमोत्तरदेशे तु घुषपवाटी स्यात्
पूर्वद्वारे वापि पश्चिमतस्तपसावासम् ॥
सर्वत्रैव जलाशयमिष्टं वापी च कूपं च ।
वैश्यादेर्दक्षिणतः* परितः सदनं तु शूद्राणाम् ॥
प्राच्यां वाप्युत्तरतो गेहं कुर्यात्कुलालानाम् ।
तत्रैव नापितानामन्यत्कर्मोपयुक्तानाम् ॥
मत्स्योपजीविनां स्याद्वासो वायव्यदेशे तु ।
पश्चिमदेशे मांसैरुपवृत्तीनां निवासः स्यात् ॥
तैलोपजीविनां चैवोत्तरदेशे गृहश्रेणिः ।
ग्रामात्किञ्चिद्दूरे पावकदेशेऽथवा वायौ ॥
वासः स्यात्स्थपतीनां शेषाणां तत्र कर्तव्यम् ।
तस्मात्किञ्चिद्दूरे रजकादीनां निवासः स्यात् ॥
चाण्डालकुटीराणि पूर्वायां क्रोशमात्रे तु ।

*—वैश्यक्षत्रियविप्राणां निवासस्थानं दक्षिणपूर्वोत्तर दिक्क्षु क्रमेण बोद्धव्यम् ।

प्रागुत्तरदिशि दण्डैः * पञ्चशतैः स्याच्छ्वावासम् ॥

(मयमते अ० ९)

नगरम्

राष्ट्रस्य मध्यभागे सज्जनवहुले नदीसमीपे च ।

नगरं केवलमथवा राजगृहोपेतराजधानी वा ॥

दिक्षु चतुर्द्वारयुतं गोपुरयुक्तं तु सालाढ्यम् ।

क्रयविक्रयकैर्युक्तं सर्वजनावाससङ्कीर्णम् ॥

सर्वसुरालयसहितं नगरमिदं केवलं प्रोक्तम् ।

प्रत्यगुदग्दिशि गहना परितः साला वहिः सपांसुचया ॥

परितः परिखा बाह्ये शिविरयुताऽनेकमुखरक्षा ।

पूर्वायां दक्षिणतश्चाभिमुखा राजवलयुक्ता ॥

उन्नतगोपुरयुक्ता नानाविधमालिकोपेता ।

सर्वसुरालयसहिता नानागणिकान्विता बहूद्याना ॥

हस्त्यश्वरथपदातिबहुमुख्या सर्वजनयुक्ता ।

द्वारोपद्वारयुताऽभ्यन्तरतोऽनेकजनवासा ॥

या नृपवेश्मसमेता सा कथिता राजधानीति ।

(म० म० अ० १०)

दुर्गाणि

गिरिवनजलपङ्केरिणदैवतमिश्राणि सप्त दुर्गाणि ।

गिरिमध्यं गिरिपार्श्वं गिरिशिखरं पार्वतं दुर्गम् ॥

अजलं तरुवनगहनं वनदुर्गतदुभयं तु मिश्रं स्यात् ।

दैवं तु सहजदुर्गं पङ्कयुतं पङ्कदुर्गं स्यात् ॥

*—यवोदरैरङ्गुलमष्ट संख्यैर्हस्तोङ्गुलैः षड् गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः,

(लीलावती)

नद्यब्धिपरिवृतं यज्जलदुर्गं निर्वनोदमिरिणं स्यात् ।
 अक्षयजलान्नशस्त्रं ह्यतिविपुलौत्तुङ्गधनसालम् ॥
 सर्वं हि दुर्गजालं सप्राकारं त्वनेकमुखरक्षम् ।
 वहिरुदकं रहितवनं छन्नपथं दुष्प्रवेशं च ॥
 गोपुरमण्डपयुक्तं सोपानच्छन्नमच्छिन्नम् ।
 द्वाराणि मण्डपसभाशाला काराणि कार्याणि ॥
 प्रकाराश्चेष्टकया द्वादशहस्तोच्छ्रिताहीनाः ।
 उत्सेधार्धविशाला मूले भित्तिः ससञ्चारा* ॥
 सर्वस्याभ्यन्तरतः पांसुचयोपर्यनेकयन्त्रयुतम् ।
 परितः परिखोपेतं पांसुचयेसंहताट्टालम् ॥
 परितः शिविरोपेतं नानाजनवाससङ्कीर्णम् ।
 नृपभवनसमोपेतंहस्त्यश्वरथपदातिवहुमुख्यम् ॥
 धान्यैस्तैलैः क्षारैः सलवणभैषज्यगन्धविषम् ।
 लोहाङ्गारस्त्रायुविषाणवेण्विन्धनैर्युक्तम् ॥
 तृणचर्मकारयुक्तं सबल्कलं सारदारुयुतम् ।
 दुर्गं दुर्गममुक्तं दुर्लङ्घ्यं दुरवगाहं च ।
 रक्षार्थं च जयार्थं ह्यरिभिरभेद्यं च दुर्गमिष्टं स्यात् ।

(म० म० अ० १०)

पण्यवीथिका

सार्वजनिकविपणिः प्रधानमार्गतटे भवितव्या यत्र हि सर्वे
 जनाः सुखं गन्तुं शक्नुयुः । तन्मुखं सरकदिश्येव स्यात् । गोधू-
 मादिधान्यानां मिष्टपक्वान्नानां च विपणिरपि तन्मार्गतटे एव
 स्यात् । खाद्यवस्तूनि मिष्टपक्वान्नादीन्याच्छादितकाचपात्रे

रक्षितव्यानि । प्रधानमार्गीयद्वारद्वयातिरिक्तं शेषदिशोरपि द्वारं
कार्यम् । फलशाकादिविपणेः पृथगसम्बद्धाच मांसविपणिर्भवेत् ।
अस्या नैर्मल्यार्थं विशेषध्यानं देयम् । प्रत्येकापणाग्रे गमना
गमनार्थं न्यूनातिन्यूनं हस्तचतुष्टयविस्तृतो मार्गः स्यात् ।

“मयमुनिलिखितं नगरान्तरापणकविधानम्”

परितो रथपथयुक्तं मध्ये वणिजां गृहश्रेणी ।
तद्दक्षिणतः पार्श्वे गोहं स्यात्तन्तुवायानाम् ॥
उत्तरतस्तद्वासावलिकं स्याच्चक्रिकाणां तु ।
कर्मोपजीविनां स्याद्वासो रथपथ्यनेकानाम् ॥
ब्रह्मावृतपथमेकं तत्रान्तरापणं कार्यम् ।
ताम्बूलादिफलं च प्रोक्तं सारान्वितं द्रव्यम् ॥
ईशानादिमहेन्द्रद्वारान्तकं चान्तरापणकम् ।
तत्रैव मत्स्यमांसं शुष्कं शाकञ्च विज्ञेयम् ॥
महेन्द्राद्यग्न्यन्तं भक्ष्यं भोज्यं च निर्दिष्टम् ।
अग्न्यादिक्षतगृहपर्यन्तं च तत्र भाण्डानि ॥
तस्मान्निर्ऋतिपदान्तं कन्सादिकमत्र विज्ञेयम् ।
स्यात्पुष्पदन्तभागान्तं पितृभागादिशस्त्राणि ॥
तस्मात्समीरणान्तं तण्डुलधान्यादिकं च कटम् ।
स्याद्ब्रह्माटपदान्तं वाय्वादि वस्त्रकादीनाम् ।
तत्रैव लवणादि द्रव्यं तैलादि भैषज्यम् ॥
तस्मादीशपदान्तं गन्धं पुष्पादिकं विहितम् ।
एवं नवान्तरापणमुदितं परितो मध्ये तु ॥
अभ्यन्तरगतमार्गेष्वथ रत्नं हाटकं वस्त्रम् ।
परितः सर्वजनालयमुदितं किञ्चित्ततो दूरे ॥
नगराद्द्विशतं दण्डं नीत्वा प्राच्यांतु वाऽऽग्नेय्याम् ।
चाण्डालकुटीराणि तत्रैव तु कोलिकानां च ॥

अस्मिन् सर्वमनुक्तं ग्रामे यथा तथा विहितम् ।

(मयमते अ० १०)

गोधूमादिमिष्टन्नादिविक्रयगृहेषु प्रकाशवातागमनार्थं
गवाक्षाः भित्तौ विताने च कार्याः । अधिष्ठानादिकं दृढं तथाऽप्रवे-
श्यवस्तुभिः सुरचितं स्यात् । आपणाग्रे विरामदा निर्माण्याः ।
यतो ग्राहकाः सुखं प्राप्नुयुः । अत्र जलस्य मलपथस्य च सुप्रबन्धः
कार्यः । प्रत्येकापणानां चतुर्दिक्ष्वेका प्रणाली भवेत् । या
विपणेर्वाह्यवृहन्मलपथे संगता स्यात् । दुर्गन्धिपदार्थमल-
सङ्कराद्यर्थं सन्निहितोचितस्थानेषु साच्छादनानि पात्राणि
रक्षितव्यानि । तानि प्रतिदिवसं वारद्वयं रिक्तानि कर्तव्यानि ।
मार्गात्किञ्चिद्दूरे आपणिकानां मलमूत्रोत्सर्जनस्थानान्यपि स्युः ।
येषां शुद्धिर्दिवा वारद्वयमवश्यं कार्या । आपणानां, तत्सन्मुख-
भूमीनां, राजमार्गस्य, वीथिकानाञ्च स्वच्छता प्रत्यहं निरन्तरं
विधेया । विपणेर्निरीक्षा नगरसभायाः स्वास्थ्यनिरीक्षकाधीना
स्यात् ।

जीर्णाः शीर्णाः कथमपि स्वास्थ्यहानिकारकाः पदार्था विपणौ
विक्रयार्थं नाऽऽज्ञा देया तदधिकारिभिः ।

विद्यालयः

निष्प्रत्यूह एकान्तस्थाने भूपृष्ठादेकस्फीतोच्चैरायताका
रमतमस्कं प्रवातैकदेशं वातायनादिसम्पन्नमभितो निम्नगतलं
विद्याभवनं निर्मातव्यम् । तस्य परितः एका प्रणाली कार्या या
वृहन्मलपथे संगता स्यात् । विद्यालयमध्य एकं समितिभवनं
कार्यं तथाऽन्यानि गृहाणि एकपङ्क्तौ भवेयुः । गृहाग्रे विरामदाऽ
वश्यं स्यात् । प्रतिच्छात्रं द्वादशवर्गस्फीतस्थानमावश्यकम् । प्रायः
एकं गृहं ३० स्फीतायामं २० स्फीतविस्तृतं १४ स्फीतोन्नतञ्च-

विधेयम् । अधिष्ठानमप्रवेश्यपदार्थैः प्रस्तरेष्टकादिभिर्निर्माप्यम् ।
गृहवितानमपि दृढं रचनीयम् । उपविश्याध्ययनार्थं मञ्चिकाः,
पुस्तकरक्षणार्थं च मेजकानि स्युः । नित्यं विद्यालयः
स्वच्छीकार्यः ।

अर्थाभावादादर्शविद्यालयनिर्माणाशक्तौ घनच्छायवृक्षतले स्फी-
तैकोन्नतःसुविस्तृतश्चत्वरो निर्माप्यः तदुपर्यध्यापनीया विद्यार्थिनः
मञ्चिकाद्यभावे कटस्योपयोग आसनार्थं कार्यः । अस्यामवस्थायी
लिखनपठनसमय एकजान्वधः पातयित्वा द्वितीयजानून्नती
कृत्योपविशेत् । तदुपरि पुस्तकं संरक्ष्य लिखेत्पठेद्वा । एवं
पृष्ठवंशास्थीनि सरलानि तिष्ठन्ति तथा वक्षस उदरस्य चावयवा
अनुचितभारतः संरक्षिता भवन्ति । विद्यालये पेयजलस्य मल-
भूत्रत्यागस्थानस्य च यथाविधि प्रबन्धः कार्यः ।

छात्रावासः

Indira Gandhi National

छात्रावासः समस्तगृहगुणसम्पन्नो विधेयः । अस्य द्वार
मुत्तरदिशि दक्षिणदिशि वा कार्यम् । अस्य प्रत्येकं कुटीरमेवं
स्याद् यत्प्रत्येकच्छात्रार्थं ५० वर्गस्फीतस्थानमागच्छेत् ।
प्रतिच्छात्रमेका काष्ठपट्टी (तख्ता), एका मञ्चिका (कुर्सी),
एकं मेजकम् (Table) तथाचैका कुड्यागारिका (एल्मारी)
पुस्तकरक्षणार्थं प्रदेयाः । प्रकाशस्योत्तमः प्रबन्धः कार्यः । हिन्दू
यवनेशायिनां भोजनाजयः पृथक्पृथक् कार्यः । विद्यालय
सीन्नि स एव आपणिको मिष्ठानादिविक्रयार्थमागन्तुं शक्नु-
याद् यो विद्यालयाधिकारिणा वैद्येन तद्वस्तूनि परीक्षयाज्ञापितः
स्यात् ।

विद्यार्थिनां स्वास्थ्योपदेशः

प्रत्येकाध्यापका अवगतस्वस्थवृत्ता भवेयुः । यतस्ते छात्रानु-

पदिश्य सदाचाराभ्यासिनः कतुं शक्नुयुः । छात्रैः प्रत्येककार्यं सदा नियमतः कार्यम् । शरीरावयवा वस्त्राणि च निरन्तरं सुशुद्धान्येव भवेयुः । तमाखुसिगरेटप्रभृतीनां केषाञ्चिदपि मादकद्रव्याणां सेवनं न कदापि कार्यम् । बालविवाहोऽवरोधनीयः । विवाहिताविवाहितच्छात्रौ नैकत्र निवसेताम् । छात्राणां स्वास्थ्य-परीक्षा सदा कार्या । संक्रामकरोगाक्रान्तच्छात्रस्तावद्विद्यालयात्पृथक् कार्यो यावत्प्रमाणितं न स्याद् यदयं नीरुजः संक्रमणभयरहित इति । छात्रैर्व्यायामो विविधः निरन्तरं कार्यः । ब्रह्मचर्यधारणार्थं सदा प्रयतनीयम् । व्यायाम शाला, कंदुकक्रीडनक्षेत्रावश्यं भवेत् ।

चिकित्सालयः

चिकित्सालयस्य स्थानं समुन्नतं शुद्धं रोगिसमागमन सुखञ्च भवेत् ।

अतो यथा सम्भवं राजमार्गं तत्सन्निकटे वा स्वास्थ्यप्रदे विवृतस्थले कुर्यात् । वस्तुतो विंशति रोगिणां विष्टरार्थमेकैकडं स्थानमुचितम् । परन्त्वशक्तौ चत्वारिंशद्रोगिविष्टरेभ्योऽधिकं विष्टरं न कदापि विष्टरणीयम् । आतुरालय एकतलकः श्रेष्ठतरः । अधिकस्थानाऽभावे द्वितलकोऽपि निर्मातुं शक्यते । एवं सति रोगिपरीक्षागृहं कार्यालयादिकं च निम्नतलक एव स्यात् । आतुर-गृहञ्चोपरितलके कुर्यात् ।

साधारणतश्चिकित्सालयस्य त्रयः खण्डा भवन्ति शासकखण्डो बाह्यरोगिखण्ड आन्तरिकरोगिखण्डश्चेति ।

शासकखण्डः

अत्र प्राणाचार्यस्य तत्सहायकानां च कर्मचारिणां गृहाणि, भोजनालयः, वस्तुगृहादीनि च गण्यन्ते । परिचारिकाणां तु वास-

स्थानानि प्रायः पृथग्भवन्ति । एकगृहाद् द्वितीयगृहपर्यन्तं सुदृढमार्गो भवेत् । ततः किञ्चिद्दूरे रजक गृहं निर्मातव्यम् । यत्र वस्त्रप्रक्षालनार्थमेको जलाशयः (पुष्करिणी) कतिपयशिलाखण्डाश्च स्युः । तत्र च लघुकुटीरद्वयंतथैका खर्परटिनान्यतराच्छादितविरामदा विवृता स्यात् । यत्रैकस्मिन् कुटीरे मलिनवस्त्राणि, द्वितीये च प्रक्षालितवस्त्राणि निधातव्यानि । वर्षाकाले विरामदायां वस्त्राणि शोषणीयानि ।

वाह्यरोगिखण्डः

अत्र वातायनादिगुणसम्पन्नं स्वच्छं, रोगिव्यवस्थाद्युल्लेखागारं, स्त्रीपुंसोरुपवेशनार्थं पृथक्पृथक् स्थानं, भैषज्यवितरणगृहं, व्रणोपचारभवनञ्च पृथक्पृथक् कार्यम् । रोगिणां विशेषपरीक्षाणार्थं तत्सुप्रकाशितगृहस्यैकभागे जवनि कातिरस्कृतैका काष्ठमयी समुन्नता शय्या भवेत् । शस्त्रक्रियाभवनञ्च तत्स्थाने स्याद्यत्र पर्याप्तप्रकाशः समागच्छेत्, धूलिः कथमपि नाऽऽगन्तुं शक्नुयात् । उत्तरदक्षिणदिशो भित्तीनां कपाटा वातायनानि च काचमयानि स्युर्यतः सम्यक् प्रकाशः तिष्ठेत् । परन्त्वातुरोपरि शस्त्रचिकित्सकोपरि च स्पष्टसूर्यकरापातो न भवेदेवमुपायः सदा कार्यः । अस्य तलं श्लक्ष्णकठिनकान्तिमत्प्रस्तरेण (यथा मर्मराख्येन) निर्मितं स्यात् । तत्सन्निहितभित्तयो न्यूनातिन्यूनतः पञ्चस्फीतोच्चतान्ताः सुश्लक्ष्णाः कान्तिमत्यश्च कार्याः । अस्मिन्नागारे कोऽप्यानावृतशरीरः सन्नाऽऽगन्तुं प्राप्ताज्ञो भवेत् । अत्रैका सोपानपरम्परा [Gallery] भवितव्या । यस्याः सोपानानि वहिर्विरामदादिशि गच्छेयुर्यतो ये विद्यार्थिनः सेवायां न संलग्नाः सन्ति तेऽत्राऽऽगत्य शस्त्रक्रियांसमवलोकेरन्

शवगृहं शवपरीक्षाभवनश्चातुरालयादुपयुक्तदूरे निर्माप-
णीयम् ।

आन्तरिकरोगिखण्डः

आतुरालयस्य रोगिगृहाण्यायताकाराणि रचनीयानि । येषां
प्रतिदिक्षु विरामदा भवेयुः । रोगिगृहयोर्मध्ये न्यूनातिन्यूनं
तैदौन्नत्याद्द्विगुणमान्तर्यं स्यात् । पुरुषेभ्यः स्त्रीभ्यश्च पृथक्पृथ-
ग्रोगिगृहं भवेत् । वस्तुतः प्रत्येकरोगिगृहं २४-३० स्फीतविस्तृतं,
१२-१५ स्फीत समुन्नतं, तावच्चायतं कार्ययावत्प्रत्येकरोगिणाधिष्ठानस्य
१२ वर्गस्फीतस्थानं वा योश्च १२०० घनस्फीतस्थानं लभ्येत । विशेषतः
तदेदमत्यावश्यकं यदा रोगिगृहे विद्यार्थिनः परिचारिकाश्च कार्यं
कुर्युः । न्यूनातिन्यूनतः प्रतिरोगि स्थानं ६० वर्गस्फीतमितं ८१० घन
स्फीतमितश्चावश्यं स्यात् । अत्र वातायनानि मिथः सम्मुखे
कार्याणि । तानि च रीतिलौहान्यतरसूक्ष्मतन्तुजालोपगुम्फितानि
स्युः । यतस्तत्र मल्लिकामशकादयो नाऽऽगन्तुं शक्नुयुः ।
रोगिगृहेषुसुखं वातप्रविचरणार्थं प्रायो वातायनानि अनावृ-
तानिस्युः । सम्मुखस्थत्वाद्वातप्रवाहः सदा तिष्ठति । परन्त्वेता
वत्तयाप्येवं प्रबन्धः कार्यः यच्छुद्धनवीनवायुः (अन्तःपथ)
नलिकाद्वारा गृहे समागच्छेत् । अशुद्धवायुश्च वितानसन्निहित
प्रकाशकगवाक्षद्वारा वहिर्गच्छेदिति । विशेषतो वर्षतौ शीतकाले च
यदा वातायनान्यावृतानि भवन्ति तदाऽयम्प्रबन्धो ब्रह्मयोगी ।
यानलिका शुद्धनवीनवाताऽऽगमनार्थं निर्मायन्ते ता विष्टरतोऽधः-
स्था भवेयुः । यतो वाताक्रमणं सहसा माभूत् । सम्भवतः
प्रतिरोगं गृहं पृथक् पृथग्भवेत् । अशक्तौ त्वसंक्रामक-
रोगिण एकगृहेऽपि रक्ष्यन्ते प्रायेण । प्रत्येकरोगिगृहे २४-३२
शय्या भवेयुः । परन्तु मुख्यगृहे चत्वारिंशद्रोगिणामपि निवा-

सोऽनिन्द्यः । शय्याशिरोभागा भित्तिदिशि स्थाप्याः । विष्टाराणां मुभयोः पङ्क्त्योर्मध्ये न्यूनातिन्यूनं ११ स्फीतविस्तृत एको मार्गः स्यात् । वातायनयोर्मध्यस्थले प्रत्येकशय्या स्थापनीया । अस्य स्थलस्य विस्तारो न्यूनातिन्यूनं शय्याविस्तारापेक्षयैकस्फीताधिको भवेत् । अत्र शय्याद्वयमपि स्थापयितुं शक्यते तत्र चेन्मिथः स्फीतत्रयस्यान्तर्यं स्यात् । उत्तरभारत इत्यप्यावश्यकं यच्छीतकाल आतुरगृहस्योष्णीकरणार्थं कश्चित्प्रबन्धः क्रियेत । एतदर्थं हसन्तिकानामुपयोगोऽतिश्रेष्ठः । उष्णकाले शीतलता प्रापणार्थं विद्युद्व्यजनं वस्त्रादिव्यजनापेक्षया श्रेष्ठतरम् । मुख्यरोगिगृहात् किञ्चिद्दूरे एककोणे स्त्रीभ्यः पुरुषेभ्यश्चपृथक्पृथक् पुरीषोत्सर्जनगृहं स्नानशाला च रचनीया । तत्र दशस्फीतायतं श्रैकोमार्गः समवितानः मुख्यरोगिगृहसम्बद्धः कार्यः ।

परिचारिकागृहम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इदं मुख्यगृहसम्बद्धैककोणे स्यात् । अत्र चैकं वातायनं रोगिनिरीक्षणार्थं रोगिगृहसम्मुखं कार्यम् ।

शवगृहं शवपरीक्षाभवनञ्च

एतदर्थमेवम्भूतं स्थानं निर्णेतव्यं यद्रोगिगृहेभ्य उपयुक्त-
दूरस्थं भवेत् ।

संक्रामकरोगिगृहम्

आतुरालयात् पृथक् पर्याप्तदूरे भवनमेकं निर्मातव्यं
यत्संक्रामकरोगिणां निवासार्थं स्यात् । तत्र पृथक्पृथक्प्रोगानु

• केचिद्विद्वांसः परिचारिकानियोजनमनुचितं मन्यन्ते तत्स्थाने
परिचारका एव स्युः ।

सारेण पृथक्पृथग्गृहं कार्यम् । विसूचिकादिरोगार्ताः सन्दिग्ध-
रोगिणश्च तत्रैव रक्षणीयाः ।

विशिष्टगृहाणि

धनिका, ये आतुरालये पृथक् स्थित्वाऽऽरोग्यकामः,
तेभ्यो भवेयुः । तत्र निवासकुटीरपाकशालास्नानशालाशौचाल-
यादीनां पूर्णप्रबन्धः कार्यः । एतान्येकभूखण्ड एवनिर्मातव्यानि ।
परन्तु गृहद्वयमध्ये भित्तिव्यवधानमवश्यं स्यात् । साधारण-
रोगिगृहादेतानि पृथक्स्युः ।

अधिष्ठानादीनि

रोगिगृहशस्त्रक्रियाभवनशवभवनादिषु तलमेवम्भूतं श्रृङ्खला-
मीषन्निम्नगञ्च कार्यं यज्जलं गृहसम्बद्धनालिकायां सुखंनिर्गच्छेत् ।
अधिष्ठानं सर्वतः समं भवेत् । तच्च मर्मराख्यप्रस्तरादिभिरप्रवेश्य-
पदार्थैः रचनीयम् । गृहाभ्यन्तरिककोणा अर्धवृत्ताकारा भवेयुः ।
भित्तीनामाभ्यन्तरिक भागा अधिष्ठानाद्वितानपर्यन्तं सुश्रृङ्खली-
कार्याः । यतः सुखं प्रक्षाल्याः स्युः । द्वारदेहली तलापेक्षयोन्नता
माभूत् । यतः पादाघातशङ्का न स्यात् । द्वारकपाटफलकानि
पृथुकानि वैषम्यरहितानि भवेयुः । तन्मध्यस्थलस्य निम्नोन्नतत्वेन
तत्र धूलिस्थित्या मालिन्यमापद्यते । द्वारमध्यविस्तारो हस्त-
त्रयान्यूनो न भवेत् । यतः प्रापिका (Strature) सुखं
नेतुं शक्येत ।

वस्तूनि

रोगिगृहेषु तावन्त्येव वस्तूनि रक्षणीयानि यावन्ति रोगिणां
परिचारकाणाञ्चात्यन्तावश्यकानि भवेयुः । व्यर्थं वस्तुजातं कदापि
न स्थापयेत् ।

शय्याः

लौहतारगुम्फिताः सार्धषट्स्फीतायताः ३ स्फीतविस्तृताश्च
भवेयुः । शणमुञ्जाद्यन्यतमरज्जुगुम्फितासु शय्यासु मत्कुणा
भृशमुत्पद्यन्ते ।

विशेषः

चिकित्सालये सर्वाणि वस्तुजातानि स्वच्छीकरणमुखान्येव
रक्षितव्यानि ।

प्रतिदिवसं प्रातः सायं कासीसाद्यन्यतमनिष्कीटकघोल-
द्वाराऽऽतुरालयतलं मार्जनीयम् ।

रोगिणां वस्त्राणि सदा निर्मलीकार्याणि ।

चिकित्सकपरिचारकादिभिरातुरस्पर्शनानन्तरं सद्यो हस्तौजन्तु-
घ्नद्रवेण प्रक्षालनीयौ । एतदर्थं द्रवपूरितपात्रं वहिर्विरामदायां
सततं रक्षणीयम् ।

नाडीं दृष्ट्वा तु यो वैद्यो हस्तप्रक्षालनं चरेत् ।
दोषशान्तिर्भवेत्तस्य गंगास्नानफलं लभेत् ॥

संक्रामकरोगिगृहसम्बन्धिनियमाः

संक्रामकरोगिगृहे चिकित्सकादय आच्छादितशरीरावययाः
प्रविशेयुः । वहिर्गमनसमये च हस्तौ सम्यक् प्रक्षालयेयुः ।

परिचारकाः स्ववस्त्रपरिवर्तनादन्तरेण न काऽपि ततो
वहिर्गच्छेयुः । परिधानवस्त्राणि कार्पासमयान्येव भवेयुः ।
रोगिणां निरीक्षणार्थं ये तत्सम्बन्धिनः तत्र समागच्छेयुः, तेऽप्या-
वृतशरीरा एव प्रविशेयुः । निर्गमनकाले तु हस्तमुखौ प्रक्षालयेयुः ।

यैः सह दानादानव्यवहारः स्यात् ते चिकित्सालयसीम्नो वहि-
र्गन्तुं नाऽऽज्ञाप्याः ।

मुक्तरोगाजना उष्णोदकस्नाता निर्मलाम्बराः सन्त आतुरा-
लयात्पृथक् कार्याः ।

मलसङ्करादिदूरीकरणविधयः

- सङ्करकिट्टभेदाद् द्विविधं मलं भवति ।
सङ्करमले - गृहस्य पांसुभस्ममृत्तिकाखाद्यपदार्थावयवादीनि,
गोशालाश्वशालाविपणिराजमार्गवीथिका-
कार्यालयादीनां शुष्कमलानि च गण्यन्ते ।
किट्टमले—पुरीषमूत्रादिकं शैचालयस्तनशालामहानसादि गृह-
मार्जनजलमन्यद् मलिनं जलं च गण्यते ।
पूर्णस्वास्थ्यप्रदकरणार्थं नगरस्य सर्वप्रकारकमलानां वहिः
क्षेपणस्य समुचितप्रबन्धः कार्यः ।

सङ्करमलस्यदूरीकरणम्

प्रथमतः सङ्करः पात्रे निक्षेपणीयः । पात्रञ्चैतद् गृहात् किञ्चिद्-
दूरे जनसमागमनसुखेऽधिकावकरप्राप्तिस्थले वर्षावाताभ्यां
सुरक्षितेप्रस्तरेष्टिकानिर्मित एकस्मिन् चत्वरे स्थाप्यम् । चात्वरिक-
मलिनजलनिर्गमनार्थमेका नाली भवेत् । अवकरपात्रं द्विविधं
भवति चलमचलञ्चेति । चलपात्रं वृत्ताकारं लौहपत्र निर्मितं
विवृतमुखद्वयमितस्ततोनेयंस्वच्छीकरणसुखञ्च भवति । अचलपात्रं
तु वर्गाकारमिष्टिकानिर्मितमन्तःश्लक्ष्णं (कृत सीमेन्टं) स्वच्छी-
करणकृच्छ्रमनेयञ्च भवति ।

अवकरपात्रं दिवैकदाऽवश्यं निर्मलीकार्यम् । आवश्यकता

‡—वृष्टितोरक्षार्थंचत्वरोपर्येकं वितानं कार्यम् ।

नुसारेणानेकावकरपात्राणि नगरे सर्वत्र स्थापनीयानि । प्रति सहस्रमनुष्यंपात्रैकमलम् । सुखं निर्मलीकरणार्थं बृहदवकरपात्रा पेक्षयालघुपात्राणि श्रेष्ठतराणि ।

यदि सम्भवतः प्रतिगृहद्वारसन्निकटे लघ्ववकरपात्रं साच्छादनं स्थाप्येत तर्ह्यत्युत्तमं भवेत् ।

पात्रस्थापितं मलं प्रज्वालनद्वारा प्रपूरणद्वारा चेतिप्रकारद्वयेन दूरीक्रियते ।

(१) प्रज्वालनम्*—मलनाशनस्योत्तमो विधिरयम् । किंतु वर्षर्तावेषा क्रिया सम्यङ् न भवति । भस्मीभूतः सङ्करोऽल्पत्वादल्पव्ययेन सुखं च वोढुं शक्यते । तद्भस्म मार्गादि-निर्माणार्थमुपयुज्यते ।

(२) प्रपूरणम्—अस्मिन् विधौ संकर आच्छादितशकटे-नोत्थाप्य नगराद् वहिर्नीयते । तच्च गर्तेप्रपूर्यते । कदाचिन्नगरे-ऽपि निम्नस्थलप्रपूरणार्थमुपयुज्यते । साच पूरितभूमिः इत्युच्यते । न्यूनातिन्यूनं विंशतिवर्षपर्यन्तमावासार्यमनुपयोज्या भवत्येषा । नास्त्ययमुत्तमो विधिः ।

यतः पूरितभूमिः सन्निहितजलं दूषयितुं शक्नोति । तत्र मशकमक्षिकादिक्षुद्रजन्तवः मूषकादयश्च बहुधा निवसन्ति । मालिन्यमपि सदा तिष्ठति । अत एवंविधाभूमिरसन्निहितज-लाशया नगराद्वहिर्नातिदूरे भवेत् । यावत् पूर्यमाणभूमिः समतला न स्यात्तावत् क्रमशोऽवकरस्य स्फीतद्वयोत्सेधस्तरो-परि मृत्तिकायाः षट्स्फीतोच्छ्रयः स्तरो विस्तार्यः । यत्र च हलद्वारा शाकादिकमुत्पादयितुं शक्यते ।

*—अद्यत्वे एका भ्राष्ट्री प्रचलितास्ति । यत्रावकरं निधाय किञ्चित्कोकिलाग्निद्वारा प्रज्वालय भस्मीक्रियते ।

ग्रामे तु जनाः संकरं स्वगृहद्वारसविधेयं निक्षिपन्ति ।
अनारोग्यकरमेतत् । ग्रामाद्वहिरेव निक्षेपणीयः । किञ्चित्कालानन्तरं क्षेत्रे प्रक्षेप्य हलं प्रचाल्य कृषिः कार्या ।

किट्टमलस्य दूरीकरणम्

किट्टमलस्य दूरीकरणार्थं द्वौ विधी स्तः । सञ्चयविधिः जलवाहनविधिश्चेति ।

(१) सञ्चयविधिः

चाण्डालयोषितस्तास्ताम्रायःसीसभूषणाः सर्वाः ।

पूर्वाह्णे मलमोक्षक्रियोद्यता ग्राममावेश्य ॥

(म० मु० अ० ९)

अस्मिन् विधौ चाण्डालः प्रत्येकं गृहं गत्वा शौचालयं निर्मलीकरोति । मलं च शकट्यां निधाय नगराद्वहिर्नयति ।

शौचालयः—गृहेषु व्यक्तिभ्यो निर्मीयते । अयं गृहाधस्तले निवासकुटीरान् न्यूनातिन्यूनं ६ स्फीतान्तरे, तथा कूपाद्यन्यतम जलाशयात् ४० स्फीतान्तरे भवेत् । अस्य तलं प्रस्तरसीमेण्टाद्यप्रवेश्यपदार्थैर्निर्मातव्यम् । यच्च भूतलादर्धस्फीतोच्चकं स्यात् । भित्तयोऽपि श्लक्ष्णाः प्रस्तरसीमेण्टान्यतरनिर्मिताः स्युः । अत्रैको गवाक्षो भवेत् । यतः कपाटावरणादपि शुद्धवायुरागच्छेत् । मलपात्रस्थानमपि सीमेण्टप्रस्तररचितं स्यात् । तदधिष्ठानं नागरिकनालीदिशि किञ्चिन्निम्नगं भवेत् । यतो मूत्रादिकं स्वयमेव नाल्यां निर्गच्छेत् । मलपात्रस्थानस्य बाह्यद्वारमेतावद्विवृतं स्याद्येन चाण्डालो निर्वाधं निर्मलीकर्तुं शक्नुयात् । स्वच्छता दिवा वारद्वयं कार्या । मलपात्रस्थानस्य व्यासः ९ पर्वकादनधिकः, उत्सेधः ६ पर्वकादन्यूनः स्यात् ।

मलमूत्रार्थं पृथक्पृथक् पात्रं * स्याच्चेत्तर्ह्यत्युत्तमता भवेत् ।
एवं सति मूत्रकणोत्पतनं शीघ्रंच पुरीषोत्कुथनं न भवति । तथा
मलस्य दहने खातप्रपूरणे वा सौकर्यं सम्पद्यते ।

सामान्यवर्चोगृहम्—सर्वसाधारणजनार्थं निर्मायते । यद-
स्थायि स्थायिचेति द्विविधं भवति । अस्थायि, सम्मेलनोत्सवादौ
प्रयुज्यते । स्थायि वर्चोगृहं जनावासतः २० स्फीतादधि-
कान्तरे, कूपादिजलाशयात् ५० स्फीतादधिकान्तरे च भवेत् ।
एतत् समुन्नतकठोरस्थले लौहपत्रैरिष्टिकाभिर्वा निर्माण्यम् ।
प्रत्येकवर्चोगृहे गोपनार्थमेकं द्वारकपाटः, शौचाय जलपात्ररक्ष-
णार्थमेकं विशेषस्थानं च स्यात् । शुद्धवातागमनार्थं कपाटोपरि-
भागे छिद्राणि जालकानि वा भावेयुः । पुरीषमूत्रार्थं पृथक्
पृथक् पात्रं † लौहश्लक्ष्णचीनीयमृत्तिकान्यतरनिर्मितं स्यात् ।
स्त्रीपुरुषेभ्यः पृथक्पृथक् वर्चोगृहाणि स्युः । वसत्यनुसारेण प्रति
त्रिंशन्मनुष्यमेकं वर्चोगृहं स्यात् । तच्च दिवाऽऽनेकवारं निर्मली-
कार्यम् । एकत्रीकृतं मलमेकस्मिन् लौहनिर्मिते साच्छादने
वृहत्पात्रे निधातव्यम् । तच्च दिवा वारद्वयं मलशकट्यां नि-
क्षिप्यनगराद्वहिर्नीत्वा खातादौ प्रपूरणीयम् । मलनिधानपात्रं
सदा स्वच्छीकार्यम् । वर्चोगृहस्याभ्यन्तरे तत्पृष्ठभित्तिसंलग्ना-
श्च नाल्यो भवेयुः । या नगरस्य वृहन्मलपथेन सम्बद्धः स्युः ।
मलपथाभावे इष्टिकासीमेण्टरचितमेकं क्षुद्रगर्तं कार्यं यत्र मूत्रादिक
मेकत्री भवेत् । तन्मलद्रवं दिवा वारद्वयं नगराद्वहिर्नियतस्थले
प्रक्षेप्यम् ।

मलशकटिः—इयं वेष्टनाकारा लौहनिर्मिता साच्छादना

* अद्यत्वे पात्रमेवम्भूतं निर्मितं यत्र मूत्रकणा नोत्पतन्ति ।

† ‡ कोलतारेण प्रतिमासं प्रलितं कार्यम् ।

भवति । अन्याप्येका भवति यत्र मलपात्राण्येव सन्निधाय नगरा-
द्वहिर्नीयन्ते । सा 'पात्रशकटिः' इत्युच्यते । लघुवर्चोगृहार्थश्रेष्ठ-
तरेयम् । यतः शकट्यां पुरीषभरणाद्यदौर्गन्ध्यमुत्पद्यते तन्मल-
पात्राणां स्थापने न भवति । शकट्यां मलभरणस्य समयो रात्रौ,
९ वादने सुप्रातर्वा भवेत् । मन्दगतिकशकट्यपेक्षया द्रुतगतिका
श्रेष्ठतरा ।

किट्टमलस्यान्तिमो निक्षेपः

एकत्रीभूतस्य मलस्य निक्षेपणार्थं त्रयो विधयः सन्ति,
खातप्रपूरणं गर्तप्रपूरणं प्रज्वालनञ्चेति ।

खातप्रपूरणम्—सर्वोत्तमो विधिरयमेव यन्मलं खाते प्रपूर्य
किञ्चित्कालं भूमावधिवासयेत् । ततः खादरूपत्वेनापद्यमानंतत्
कृषकेभ्योदद्यात् । खातभूमितलमार्द्रं जलपूर्णं वा न भवेत् ।
किन्तु सन्निहितभूमितलात्किञ्चिदुन्नतं शुष्कं च स्यात् । यतस्तत्र
जलं न कदाप्येकत्रीभवितुं शक्नुयात् । एवम्भूताया भूमेरप्राप्तौ-
भूतलं स्वयमेव मृत्तिकया समुन्नतीकार्यम् । पूरणार्थमृत्तिका-
ग्रहणार्थं सन्निकट एवैकं गर्तं खननीयम् । यत्र स्थितेन वार्षिक
जलेन मलशकटिर्मार्जनीया । इयं खातभूमिर्नगराद्वहिन्यूनानाति
न्यूनतः ३०० दण्डान्तरे, पेयजलाशयात् १५० दण्डान्तरे चावा-
तमुखायां दिशि रहसि भवेत् । इमां समतलां कृत्वा द्वादशभागेषु
विभजेत् । प्रत्येको भागो मासैकस्य मलप्रपूरणायालं स्यात् ।
या भूमिः खातार्थमेकदा प्रयुक्तास्यात् । सा वर्षद्वयं यावत् तदर्थं
नोपयोज्या ।

खातपूरणप्रकाराः

(१) गभीरखातपूरणविधिः—अत्र खातानि २ स्फीत
विस्तृतानि, २ स्फीतगभीराणि च खन्यन्ते । यानि

सरलसमानान्तररेखासु परस्परं स्फीतद्वयान्तर्ये भवन्ति । यत्र ८ पर्वतः १२ पर्वगाम्भीर्यात् मलमूत्रेणापूर्योपरिखनितमृत्तिका प्रक्षिप्यते । खातपूरितं मलं ६ मासानन्तरमहानिकरं जायते । ततः खादरूपत्वेनापद्यमानं तत् कृषकेभ्यो दीयते । परन्तु विक्रयणात्पूर्वं निखन्य परीक्षणीयं यत्खातपूरितपदार्थाः शुष्का दौर्गन्ध्यरहिताः सन्ति नवेति । समयोऽयं यदस्य खातपूरितपदार्थस्य परिवर्तने लगति, प्रत्येकभूमिप्रकृत्योपर्याश्रितः ।

खातार्थं प्रतिसहस्रमनुष्यं तृतीयांशैकङ्स्थानस्य प्रतिवर्षमावश्यकता भवति ।

एवं मूत्रमपि खाते प्रपूरणीयं भूतले वा प्रक्षेपणीयम् । भूतलस्य खण्डचतुष्टयं कृत्वा प्रत्येकखण्डे प्रतिसप्ताहं पर्याय क्रमेण मूत्रं प्रक्षेप्यम् । द्वितीयवारे भूतलखण्डे हलं प्रचाल्य पुनः प्रक्षेप्यम् ।

(२) अगभीरखातपूरणविधिः— अत्र खातं २ स्फीतविस्तृतं ६ पर्वगभीरं खन्यते । खातयोः पंक्तिद्वयमध्यस्थले स्फीतैकस्यान्तर्यं भवति । द्विपर्वगभीरं मलेनाऽऽपूर्य खातस्य शेषभागः शुष्कमृत्तिकया प्रपूर्यते । अत्र भूमौ कृषिः क्रियते । खादातिशयेन ये पदार्था उत्पद्यन्ते तेऽत्र सुतरां भवन्ति । अस्मिन् विधौ गभीरखातापेक्षया चतुर्गुणं [प्रतिसहस्रमनुष्यं १, १।३ एकङ्] स्थानं लगति । नास्त्ययमुत्तमो विधिः । यतोऽत्रमक्षिकादयो बाहुल्येन समुद्भवन्ति । यत्र देशे च जलाभावाद्दूक्षवातः प्रवहति तत्र तद्भूमौ जलमपि प्रक्षिप्यते । यतो वात्सा तत्रस्थं खादमलांशं वह्निर्न समीरयेत् ।

(३) तृतीयो विधिः— * अत्र १६ स्फीतायामं ५ स्फीतविस्तारम् १ स्फीतगभीरं च खातं खन्यते । द्विखातयोरन्तरालं ६

पर्वकं भवति । खातेभ्यो या मृत्तिका निष्कास्यते सा चूर्णी क्रियते । खातेषु मूत्रादिद्रवयुक्तमलं निक्षिप्योपरि सा चूर्णरूपा मृत्प्रक्षिप्यते । एवं मलद्रवांशः तत्क्षणं विशुष्यति । अतस्तत्र मक्षिकादयो नोत्पद्यन्ते । द्रवयुक्तमलप्रपूरणाय विधिरयमत्युत्तमः । अस्यां भूमौ तमाखोरालुकानां चोत्पत्तिः सुतरां भवति । तत्र च प्रायः ४ वर्षपर्यन्तं खादप्रक्षेपणस्यावश्यकता न भवति ।

(४) चतुर्थो विधिः ‡—अयमपि तदैवोपयुज्यते यदा मलं मूत्रेण मलिनोदकेन च समन्वितं भवति । प्रथमत एकं १६ स्फी-
तायतं ५ स्फीतविस्तृतं च स्थानं माप्यते । ततस्तदुपरि २-३ पर्वकं गभीरं खनित्वाऽगभीरखातमिव निर्मीयते । तत्खाततल मृत्तिका ९ पर्वकमभितः खनित्वा छिद्रमयी क्रियते । ततस्तत्र मलमूत्रादिकं निक्षिप्यते । मलद्रवांशः सत्वरं विशुष्यति किट्टांश-
श्चोपरि सन्तिष्ठते । तदुपरि ३ पर्वकं मृद् विस्तार्यते । अत्र हलप्रचालनं विनैव शष्पादीनां कृषिः कार्या । अस्मिन् विधौ मलं प्रायः सप्ताहात् पूर्वमेव विघट्टते । एतदर्थमगभीरखातापेक्षया चतुर्गुणा भूमिः स्यात् । अत्र ४-५ वर्षपर्यन्तं पुनः खादप्रक्षे-
पणस्यावश्यकता न भवति परन्त्वत्र मक्षिकादय उत्पद्यन्ते । यदि तत्र निर्वापितं चूर्णं प्रक्षिप्येत तर्ह्ययं दोषोऽपगम्यते ।

गर्तप्रपूरणम्

अद्रवाणामीषद्द्रवयुक्तानां वा मलानां निक्षेपणार्थं प्रकारा-
न्तरमेतत् । प्रायेणात्र गर्तं २० वर्गस्फीतक्षेत्रफलकं ४ स्फीत गभीरं च खन्यते । तच्च मलेन प्रपूर्यते । मलप्रपूरणकाले मध्ये मध्ये मृत्तिकास्तरोऽपि विष्टरणीयः । तथा गर्तोपर्यप्येक स्फीतोन्नता मृत्तिका प्रक्षेप्या । एवंकृते त्रिमासानन्तरं खादायो-

पयोज्यं जायते । परन्तु चिरकालस्थित्या तदुत्पादकशक्तिर्विनष्टा भवति । गर्तमिदं निवासस्थानाज्जलाशयाद्वा ५५० दण्डाभ्यन्तरे न खननीयम् । यस्मिन् मलमूत्रं मलिनजलं च सम्मिलितं भवति तत् सूर्यतापेन क्षुब्धं भूत्वा विघट्टते । दौर्गन्ध्यञ्चात-
नोति । यदा च बहु शुष्कं जायते तदा विघटनजन्यदूषितवायुना स्वोत्पादकशक्तिं परित्यजति । सुप्राचीनो विधिरयम् । यत्र चाण्डाला गृहं गृहं गत्वा मलं समाहृत्य स्वयं निक्षिपन्ति तत्रा-
ग्रमुपयुज्यते । अस्मिन् विधौ यदि सुसावधानता न क्रियेत तर्हि न स्यादस्य सन्तोषजनकत्वम् ।

प्रज्वालनम्

विधिरयं यत्र द्रवाद्वयोर्मलयोः पृथक् पृथक् सञ्चयः क्रियते शुष्ककाष्ठं बहु समुपलभ्यते, वर्षा च स्वल्पा भवति तत्र प्रयु-
ज्यते । प्रज्वालनस्थानं नगराद् बहिः समीप एव भवेत् । तत्रैकं शुष्ककाष्ठसंरक्षणार्थं गृहमपि स्यात् । प्रज्वालनार्थकाष्ठं स्वल्पं स्वल्पं शनैः शनैः प्रक्षेप्यम् । तत्र चैकः चाण्डालः सर्वादा-
तिष्ठेत् । सार्वजनिकवर्चोगृहसमीपे, मलशकटिनिवेशस्थानेऽपि प्रज्वालयते ।

मूत्रालयः

प्रायो जनाः स्वभावतः नगरे वीथिकासु गृहभित्तिपृष्ठभाग-
एव मूत्रयन्ति । अतः यत्र जनतागमनागमनबाहुल्यं स्यात्तत्रोप-
युक्तस्थानेषु मूत्रालयानां प्रबन्धः कार्यः । जनैरपि तत्रैव मूत्रोत्स-
र्जनं कार्यं नान्यत्र क्वापि ।

अद्यत्वे द्विविधो मूत्रालयो निर्मायते । दृढश्लक्ष्णतलो-
पर्येकश्चत्वरः क्रियते । तत्तटादधो मूत्रणपात्रं निधीयते ।

चत्वारोपर्युपविश्य मूत्र्यते । यदा मूत्रपात्रं परिपूर्णं जायते तदा तदपनीय द्वितीयं रिक्तं पात्रं निधीयते । एकत्रीभूतं मूत्रं खाते निक्षिप्यते ।

(२) उपर्यधः क्रमेण पात्रद्वयं स्थाप्यते । उपरितने पात्रे छिद्रं भवति यदुपरि काष्ठचूर्णं [बुरादा] प्रक्षिप्य मूत्र्यते । सर्वं मूत्रमधः प्रसृतं भवति । यदा कदा काष्ठचूर्णं परिवर्तनीयम् । स्वास्थ्यदृष्ट्या श्रेष्ठतरोऽयम् ।

प्रणाल्यः

संचयविधौ स्नानशालादीनां मलिनं जलं नगरसभाद्वारा निर्मिताभिः प्रणालीभिरेकत्री भवति । एताः प्रणाल्यः प्रस्तरादिना केनचिदनाचूषकपदार्थेनागभीराः सरकतटाभ्यां सहैव निर्मायन्ते । प्रोयो बालकादयः तत्रैव मलमूत्रादिकं त्यजन्ति । अतो दिवा वारद्वयं तच्छुद्धिरवश्यं कार्या । तदेकत्रीभूतं मलिनं जलमन्ततो नद्यां सम्मेल्यते । परन्तु यदि नलकेन कुल्याकेदारद्वारा वा यथासम्भवं क्षेत्रे प्रक्षेप्येत तर्हि सुतरामन्नोत्पत्तिः स्यात् । एतेन मन्दगत्या सिच्यमानोषराभूमिरप्युर्वरा जायते ।

(२) जलवाहनविधिः

सञ्चयविधौ मलमूत्रादिकं किञ्चित्कालमेकत्रीक्रियते । पश्चाद् बहिर्निक्षिप्यते । अतोऽनेकाः क्षतयः सम्भवन्ति । (१) एकत्रीभूतं मलं समाच्छादितं सत् सुरक्षितं न स्याच्चेत्तर्हितत्र मक्षिका अण्डानि दातुं शक्नुवन्ति । (२) अनेकवृषभशकटिचाण्डालादीनां नियुक्त्या व्ययाधिक्यं भवति । (३) सङ्करमलनिक्षेपणं चाण्डालाश्रितं, परन्तु सुप्रबन्धेनाऽपि चाण्डालाः प्रायेण यदा कदाकार्यं परित्यजन्ति । अतः सर्वप्रकारेणापि जलवाहनविधिः

श्रेष्ठतरो मन्यते । यतोऽत्र मलमूत्रादिकनिक्षेपणं पराश्रितं न भवति । परन्त्वयं विधिस्तत्रैव व्यवहियते यत्र जलाधिक्यं भवेत् । अतः सर्वनगरे नोपयोक्तुं शक्यते ।

साधनानि

जलवाहनविधौ मुख्यसाधनानि चत्वारि भवन्ति—जलसं-
वाहकमलपात्रं किट्टनलो गृहमलपथः किट्टवाहश्चेति ।

जलसंवाहकमलपात्रम्

एकस्मिन् कुटीरे मलमूत्राद्यर्थं यन्त्रविशेषस्य प्रबन्धो भवति । तत्र मलवाहनार्थमेकं लघु जलसञ्चयन (हौज) मण्यपेक्ष्यते । यत्र मलमुत्सृज्यते तद् 'जलसंवाहकपात्र' मिति निगद्यते । एतदप्रवेश्यपदार्थैः श्लक्ष्णप्रस्तरचीनीयमृत्तिकादिभिर्निर्मितं पर्याप्त-
जलाधारकमनुत्पतनीयोदकं च स्यात् । अस्य स्थानं गृहस्यैकतटे मुख्यभित्तेर्वहिः किञ्चिद्दूरे वा क्रियते । किंतु तेन सहैकवीथिका-
द्वारा गृहसम्बन्धो भवेत् । शौचालयस्य भित्तयःश्लक्ष्णाः सीमेन्टा-
दिनिर्मिताः स्युः अनेकतलकसदने प्रातिखण्डिकानि वर्चोगृहाणि मिथो नीचैरुपरिक्रमेण भवेयुः । तेषां तलानि प्रस्तरसीमेण्ट-
निर्मितानि मध्यस्थमलपात्रं प्रत्यभितो निम्नगानि स्युः । पादर-
क्षणार्थं मलपात्रस्योभयदिशि तत्समतले पादपीठे निर्मायेते ।
वर्चोगृहस्य क्षेत्रफलं ६ वर्गस्फीतान्यूनं न कदापि कार्यम् ।

जलसञ्चयनम्—मलपात्रशोधनार्थं वर्चोगृहे यल्लघुजलसञ्चय-
नमपेक्ष्यते तन्मलपात्रम् ५-८ स्फीतोच्चतायां भित्तिसंलग्नं
स्यात् । इदं लौहप्रस्तरयशदान्यतमनिर्मितं साच्छादनं भवेत् ।
यतः धूलिमत्तिकामशकादयः तत्र न समाविशेयुः । अस्मिन् १५

सेटकं जलमागच्छेत् । तथा चैतन्मलपात्रस्य पृष्ठभागीयतटेन सहैकसीसकनलिकाद्वारा संयुक्तस्यात् । अस्या नालिकाया व्यासः २—३ अंगुलमितो भवेत् । अस्या पेयजलसञ्चयनेन सह सम्बन्धो न कार्यः । अस्मिन् जलसञ्चयने गुप्तद्वारमेकं भवति । येनास्य जलराशिर्नियतः तिष्ठति । अस्य क्रिया स्वयं भवति । यदाऽस्य शृङ्खलाऽऽकृष्यते तदा जलसञ्चयनस्थं सर्वजलमधोमलपात्रे सहसाऽऽपतति । ततो जलवेगेन सह मलमधः किट्टनलादिद्वारा निर्गच्छति ।

विपाशः—दूषितवायुदौर्गन्ध्यावरोधार्थं मलपात्रतत्सम्बद्ध किट्टनलयोर्मध्ये एको विपाशः संयोज्यः । यः किञ्चिज्जलसञ्चय मपि कर्तुं शक्नुयात् तथा मलपात्रं प्रति दूषितवातागमनमप्यवरुन्ध्यात् । अयं वक्रनलिकाकारो भवति । यत्र किञ्चिज्जलमवरुद्धं सत् तिष्ठति । तदेवोदकं दूषितवायुं गृहे न प्रवेशयति । विपाशेन मलप्रवाहे बाधा न भवति । इमे बहुप्रकारका भवन्ति, तेषु P, S इत्याकारकौ श्रेष्ठतमौ ।

किट्टनलः

यस्यैकं शिरो मलपात्रस्य विपाशेन सह, द्वितीयं च गृहमलपथेन सह संयोज्यते स किट्टनल उच्यते । सोऽयं सीसकलौहान्यतरनिर्मितो वलयाकारः ४ पर्वव्यासको भवति । अत्र वर्चोऽगृहमूत्रालययोरेव मलं प्रवहेन्नान्यत् । एष गृहस्य बाह्यभित्त्या साकं बहिरेव सलग्नः कार्यः ।

गृहमलपथः

यः किट्टनलीयं मलं किट्टवाहे प्रापयति स नलो गृहमलपथ इत्युच्यते । अस्य संधिस्थलं दृढं भवेद् यतः जलं न कदापि च्यवेत । अस्याभ्यन्तरीयभागः समतलः चिक्काश्च स्यात् ।

यतस्तत्र मलं नैकत्री भवेत् । सर्वाः शाखा या अत्र संयुक्ता भवेयुः संयोगस्थले न्यूनकोणं रचयेयुः । सचास्य नलस्य प्रवाहदिशि स्यात् । किञ्चित्किञ्चिद्दूरेऽत्रैवम्भूतानि छिद्राणि कार्याणि यैरस्य निरीक्षणं कर्तुं शक्यं स्यात् ।

गृहमलपथोऽयं प्रायेण प्रस्तरैश्चिक्कणमृत्तिकया वा निर्मीयते । अस्य संधयः सीमेण्टेन संयोज्यते ।

मृदुभूमौ, तथा च यत्राधिकभारपतनसम्भावनास्यात्तत्र लौहेन निर्मातव्यः । तत्सन्धयस्तु सीसकेन संयोज्याः ।

गृहमलपथः प्रस्तरखण्डानामप्रवेश्यस्तरोपि विष्टरणीयः । यतस्तत्सन्धिविमुक्तिसम्भावना मा भूत् । स चैवम्भूतो निम्नगः कार्यो यत्तत्रस्थं मलं सुखं प्रोह्य निर्गच्छेत् । एष गृहादधो मध्यभागाद्वा न समनीयः । अस्य, किट्टवाहस्य च मध्ये संयुक्त एको विपाशः स्यात् । यतौ दौर्गन्ध्यं न आगन्तुं शक्नुयात् ।

Indira Gandhi National

किट्टवाहः

यत्रानेकसदनानां मलानि गृहमलपथद्वाराऽऽगत्यवहन्ति स किट्टवाह इति निगद्यते । परीक्षणार्थमत्र श्वभ्रप्रवाहद्वाराणि निर्मीयन्ते । अयं किट्टवाहो द्विविधो भवति [१] वर्षादिजलार्थम् [२] गृहस्य शेषमलार्थञ्च । कचिदेतौ पृथक् पृथक् भवतः, कचित्तु द्विक्रियार्थमप्येक एव नलो भवति । एष प्रस्तरखण्डानामप्रवेश्यस्तरोपरि सरकतलादधो दशस्फीतगम्भीरे भूम्यभ्यन्तरे यथासम्भवं सरलरेखायां निम्नगः कार्यः । यतः किट्टप्रवाहे वाधा न भवेत् । अन्यैः सह संयोगस्थलेऽस्य संधिरीषत्तिर्याक् स्यात् । यस्तत्र किट्टं नैकत्री भवितुं शक्नुयात् । अस्य निम्नगत्वं तथा वर्धनीयं यथा प्रवाहः प्रतिसार्धद्विविपलं ३ स्फीतगतिको भवेत् । यः किट्टवाहो २ स्फीतव्यासकः, स

चीनीयमृत्तिकया लौहेन वा निर्मितो वर्तुलाकारो भवति । ततोऽधिकव्यासकस्तु सीमेण्टेनेष्टिकाभिर्वा निर्मितोऽण्डाकारको भवति । यस्य संकुचितं शिरोऽधःप्रवाहदिशि, विस्तृतं च शिरः उपरिष्ठान् क्रियते ।

व्यासेन यावदेव महान् किट्टवाहः स्यात्तावदेव तस्य निम्नगत्व-
न्यूनताया आवश्यकता भवति ।

यदि किट्टवाहः १० स्फीतव्यासकः स्यात्तर्हि भूमितलं प्रतिक्रोशार्धं २ स्फीतं, यदि च ५ स्फीतव्यासकस्तर्हि ४ स्फीतं निम्नगं कार्यम् । एतावन्निम्नगत्वे किट्टवाहे मलं भूमेर्गुत्वा कर्षणशक्त्या वहति । यदि तावन्निम्नगत्वमसम्भवं स्यात्तदा किट्टं प्रेरण (Pump) शक्त्या प्रेरणीयम् ।

श्वभ्रम्—किट्टवाहप्रवेशमार्गः श्वभ्रमुच्यते । एतानि दूरेदूरे विशेषतः किट्टवाहस्य संधिभागे गभीरलघुकुटीराणीवेष्टिकाभिर्निर्मयन्ते । यन्मध्यतो बृहन्नाला [किट्टवाहः] याति । तत्स्थानाच्चैव तच्छाखा उद्भवन्ति । इमानि पर्याप्तविस्तृतानि कार्याणि । यतो निरीक्षणार्थं तथा शोधनार्थं मनुष्याः सुखं गन्तुमागन्तुं च शक्नुयुः । तदुपरि मार्गतले श्वभ्रप्रवेशद्वारकपाटं लौहनिर्मितं सजालकं विधेयम् । यतो वायोः संचरणं तत्र सम्यग्भवेत् ।

प्रवाहद्वारकम्—इदं प्रायेण किट्टवाहान्ते विधीयते । किट्टवाहप्रवाहे काचिद्वाधा न भवेत्, यदि च तत्र किमप्यवरुद्धं स्यात्तदप्यस्य साहाय्येन निर्गच्छेदेतदर्थमेतत् प्रयुज्यते । यदेदमावृतं क्रियते तदा समस्तकिट्टं पश्चात् परावर्तते । उद्घाटिते सति तत् संश्लिष्टमपि किट्टमभितः सवेगं सहसा वहिरायाति । एतदर्थं नलयुक्तानि बृहज्जलसंचयनान्यपि रक्ष्यन्ते । तद्द्वारा समस्त-
किट्टवाहः स्वच्छीक्रियते । जलाशयाभावे कहार (भिस्ती)

द्वारेणापि प्रबन्धोऽयं सम्पाद्यते । अर्थाच्छ्वभ्रद्वारा बहुजलं प्रक्षेप्य
किट्टवाहः स्वच्छी क्रियते ।

किट्टवाहेषु वातप्रविचारः—किट्टवाहेषु तथाप्रबन्धो विधेयो
यथा सम्यग्वातप्रविचरणं भवेत् । एतदर्थं प्रतिपंचाशददण्डा-
न्तरं वातप्रविचारकाः (Ventilators) नियोजनीयाः ।
यतः किट्टविघटनादुत्पन्ना दुर्गन्धिवाता वहिर्निर्गन्तुं शक्नुयुः ।
एते प्रायो लौहनिर्मिताः (धूतूसदृशाः) किट्टवाहसम्बद्धाः
सन्निहितगृहसंलग्नाश्च भवन्ति । येषां द्वितीयं शिरः तद्गृह-
वितानोपरि समाप्तिमेति । तच्चैकजालिकाद्वारा समाच्छा-
दितं भवति ।

किट्टस्यान्तिमो निक्षेपः

जलवाहनविधिद्वारा यत्समग्रं किट्टमेकत्रीभवति तस्यान्ति-
मनिक्षेपार्थं निम्नलिखितविधिषु कश्चिदेकः प्रयुज्यते—

- [१] किट्टस्य समुद्रे सम्मेलनम् ।
- [२] नद्यां निपातनम् ।
- [३] शुद्धं कृत्वोपयोजनम् ।
- [४] क्षेत्रे प्रसेच्य खादनिर्माणम् । इति

[१]

समुद्रतटस्थानां नगराणां किट्टस्य निक्षेपार्थं समुद्र सम्मेलनमेव
सर्वोत्तमः सरलश्चोपायः । परन्तु समुद्रस्यान्तस्तावद्गाम्भीर्य-
जलेऽधःसम्मेलनीयं यतस्तरङ्ग [ज्वारभाटा] समये किट्टं पुलिने
न आगन्तुं शक्नुयात् ।

[२]

यद्यपि विधिरयं सुप्रचलितोऽस्ति तथापि बहुहानिकारक एषः ।

यतो जनाः किट्टमिश्रितमपि नदीजलं गृहीष्यन्त्येव । अतो वसतितो दूरे, यथासम्भवं विशुद्धं कृत्वा सम्मेलनीयम् ।

[३]

किट्टस्य सेन्द्रियपदार्थानामपनयनमिति शुद्धेः तात्पर्यम् । अत्र त्रय उपायाः क्रियन्ते, अवस्थापनं प्रसादनं प्रक्षेपणञ्चेति ।

तत्रावस्थापनम्—अस्मिन् विधौ द्रवकिट्टमिष्टिकासीमेण्टरचिते जलाशये एकत्रीक्रियते । तत्स्थूलपदार्था अधस्तलं गत्वोपविशन्ति । उपरि च स्वच्छं जलं तिष्ठति । परन्तु वस्तुतोऽत्रापि पर्याप्तराशिका जीवाणवः सेन्द्रियपदार्थाश्च सम्भवन्त्येवातो हानिकरोऽयं विधिः । इदं पुनर्जन्तुद्रव्यद्वारा संशोधनीयम् ।

प्रसादनम्—अत्र द्रवकिट्टं भस्मांगारंस्तरेण शनैः शनैः प्रसाद्यते । द्रवांशः पूतः सन्नद्धो गच्छति । स्थूलांशस्तु स्तरोपर्येवैकं बृहत्तरं रचयन् अवतिष्ठते । नास्त्ययमपि सन्तोषजनको विधिर्यतो निर्दोषीकरणार्थं प्रसादकस्तरो भूयोभूयः स्वच्छीक्रियते ।

प्रक्षेपणम्—अस्मिन्विधौ द्रवकिट्टे कतिपयरासायनिक पदार्थाः प्रक्षिप्यन्ते । यद्द्वाराऽवलम्बिताः पदार्थाः ससेन्द्रिया अधस्तलं गत्वोपविशन्ति । पुनरुपरिष्ठे शुद्धप्राये जलेऽन्यद्रासायनिकं द्रव्यं प्रक्षिप्यते । तदुदकं च द्वितीयगते नीयते । तत्रस्था अवशिष्टा अवलम्बितपदार्था अपि ह्यधो गच्छन्ति । जलं चोपरि शुद्धं तिष्ठति । तत्पुनः क्षेत्रसिञ्चनार्थं प्रयुज्यते, नद्यां वा निपात्यत इति ।

निम्नाङ्कितरासायनिकद्रव्याण्युपयुज्यन्ते—

(१) चूर्णम्—इदं ५ सेटके किट्टे माषैकपरिमितं प्रयुज्यते ।

(२) स्फटिका—इयं ५ सेटके किट्टे ५ रक्तिकमानो

प्रयुज्यते ।

(३) चूर्णमिश्रितस्फटिका—एतत्प्रयोगः पृथक्पृथक्प्रयोगा
पेक्षया श्रेष्ठतरः । ५ सेटके किट्टे द्वयोर्मेलयित्वा ५ रक्तिकाः
प्रक्षेप्याः ।

वस्तुतो रासायनिकद्रव्यद्वारा किट्टशोधनं भारतसदृशे
उष्णदेशे न सन्तोषप्रदम् । यतोऽनावृततडागे पतितं किट्टं सत्वरं
विघट्य दौर्गन्ध्यमातनोति । तथा किट्टद्रवांशोऽपि सेन्द्रियपदार्थैः
रोगजनकजीवाणुभिश्च रहितो न भवति । यदि द्रवो नद्यामपि
निपात्येत, तथाप्यवशिष्टं स्थूलकिट्टं सद्वत्त्वात् किञ्चित्कालं
संशोष्यते । पश्चात् खादकर्मणि प्रयुज्यते ।

[४] *

अस्मिन् विधौ किट्टे एवम्भूतानि रासायनिकद्रव्याणि
प्रक्षिप्यन्ते यैः तत्रस्था अवलम्बितपदार्थाः शीघ्रमधो गच्छेयुः ।
उपरिष्ठद्रवद्वारा क्षेत्रं प्रसिच्यते । तथा स्थूलकिट्टमपि क्षेत्रे प्रक्षेप्य
संशोष्य खादायोपयोज्यते ।

क्षेत्रेषु समस्तकिट्टप्रक्षेपार्थमधिकभूमेरावश्यकता भवति ।
इयंच भूमिः छिद्रमयी स्यात् । यत्र च कठिना भवेत्तत्र खनित्वा
बालुकाभस्मचूर्णानि मेलयित्वा सच्छिद्रा कार्याः । अत्र द्रव
वहनार्थं प्रणाल्याः सुप्रबन्धः कार्यः । सम्भवतः प्रतिसहस्र-
मनुष्यार्थमेकैकङ्गभूमिः पर्याप्ता । अत्रेशुशुष्यशालगमपलाण्ड्वा-
दिशाकानि भृशमुत्पद्यन्ते । परन्तुवेवंविधे स्थले मशकादयः
प्राय उत्पद्यन्ते तथा सन्निहितकूपोदकमपि दूषितं भवतीति दोषः ।

* अद्यत्वेलोके पञ्चमोऽपि विधिः प्रचलितोस्ति । यत्र वैज्ञानिकरीत्या
कीटकुण्डनितारकस्तरसाहाय्येन किट्टस्य कीटाणुप्रतिकारं कृत्वोपयोगं
कुर्वन्ति ।

संक्रामकरोगाः

अद्यत्वे कालादिपरिणामवशाद् यावन्तः संक्रामकरोगाः प्रचरन्तो दूरीदृश्यन्ते न तावन्तः पुरा आसुः । अतएव प्राचीनायुर्वेदेऽतिसंक्षेपतो वर्णनं समुपलभ्यते । नास्त्यत्र कश्चन संदेहो यदनेके रोगाः सन्त्येवंविधा ये मनुष्यान्मनुष्यं, पशुभ्यो मनुष्यं च संक्रामन्ति । तदेतत्संक्रमणं जीवाणूनां स्थितौ समाश्रितम् । जीवाणवः* स्वजीवनं प्राणिशरीराभ्यन्तरे तथा वह्निर्निर्वहन्ति ।

टिप्पणी

❖ आकृत्यनुसारेण जीवाणवस्त्रिविधा भवन्ति :—

(१) अणुकीट :—(Micrococci) विंदुसदृशकिारः ।

(२) तनुकीट :—(Bacilli) शलाकाकारः ।

(३) वक्रकीट :—(*Shirilla* *Nationa* *or* *vibrions*) वक्रः, Centre for the Arts

कुण्डलाकरोवेति ।

स्थित्यनुसारेणैते पुनर्द्विविधा उच्यन्ते :—

(१) जीविताश्रयिणः :—ये जीवितप्राणिषु वनस्पतिषु वा स्वजीवनं यापयन्ति । एते प्रायेण रोगं जनयन्त्यतो 'रोगोत्पादका' इत्यप्युच्यन्ते ।

(२) मृताश्रयिणः :—ये केवलमृतकान् सेवन्ते । एते न रोगमुत्पादयन्ति ।

यदैते जीवाणवोऽभ्यासवशाद् दुभयोर्जीवितमृतयोः सेवनशीला भवन्ति तदा 'उभयाश्रयिण' इति निगद्यन्ते ।

ते पुनरपि द्विप्रकारकाः :—(१) वातकीटाः :—एतेषां जीवनार्थमोषजनस्यावश्यकता भवति । (२) निर्वातकीटाः :—एषा मोषजनावश्यकता न भवतीति ।

ते प्राणिशरीराभ्यन्तरं यदा प्रविशन्ति तदा पालिता असंख्यत्वं च प्राप्ता विषमुत्पादयन्ति । तद्विषं प्रतिरोगे भिन्नप्रकारकं भिन्न लक्षणकं च भवति । कतिचिद्रोगेष्वेकांगे, कतिपयेषु तु सर्वांगे विषमिदं प्रसरति । इमे जीवाणवस्तद्विषाणि वा रोगिणां मल-मूत्रस्वेदादिद्वारा वहिर्निःसृत्य स्वस्थमनुष्येषु संक्रामन्ति । तथोक्तं भगवता सुश्रुतेन—

प्रसंगाद् गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ।

सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

कुष्ठज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥

इति ।

अत्र ज्वरपदेनागन्तुका आन्त्रिकादिज्वरास्तथा च सन्तता-
दयो विषमज्वरा अवगन्तव्याः । औपसर्गिकरोगपदेन मसूरिका
विसूचिकोपदंशादयो ज्ञेयाः ।

तथाहि सिद्धान्तनिदाने—

अथेदानीं प्रसिद्धा ये केचिदागन्तवो ज्वराः ।

नानाविधविषोत्थानास्तान् वक्ष्यामः सविस्तरम् ॥

विषं च तेषु प्रायेण भवेद् जीवाणुसम्भवम् ।

टिप्पणी

तदेते कीटाणवो भूमौ जले पर्वते नगरे वायुमण्डले च प्रायः सर्वत्र सुदूरं प्रसृताः प्राप्यन्ते । तथाहि—

विषमज्वरकालज्वरोत्पादका एकविशेषप्रकारका जीविताश्रयिकीटाः,
श्चसनकज्वरपूयमेहयोरणुकीटाः, ग्रन्थिकान्त्रिकश्लेष्मकज्वरयक्ष्म-
विसूचिकाकुष्ठोत्पादकाः तनुकीटाः, आवर्तकज्वरफिरङ्गयोश्चो-
त्पादका वक्रकीटाः सन्ति ।

‡आन्त्रिको ग्रन्थिकश्चापि श्लेष्मकः सन्धिकस्तथा ।
यश्च श्वसनको नामाऽऽक्षेपको यश्च वक्ष्यते ॥
षडेते विषजा घोराः सर्वधातुप्रदूषणाः ।
ज्वराः स्युर्जानपदिकास्तथा काचनिका अपि ।
मसूरिकाद्या ये चान्ये भूवायुजलदोषतः ।
काले काले प्रवर्तन्ते तेऽपि ज्ञेयास्तथाविधाः ॥
दण्डकाख्यो ज्वरो दुःखस्तथान्यः कर्णमूलिकः ।
द्रावेतौ स्वल्पविषजौ सुखसाध्यौ विदुर्बुधाः ॥
संक्रामन्ति च सर्वेपि श्वसनस्पर्शनादिभिः ।

इति

“सन्ततः सततोन्येद्यस्तृतीयकचतुर्थकाः ।
जीर्णः सततकोवाऽपि स्मृतः कालज्वरोऽधुना ॥

‡ आन्त्रिकज्वरः—Enteric Fever of Typhoid-Fever,
एन्टेरिक फीवर या टाइफ्येडफीवर (मन्थरकज्वरः) ।
ग्रन्थिकज्वरः—Plague प्लेग वातालिका-अग्निरोहिणी ।
श्लेष्मकज्वरः—Influenza इन्फ्लुयेंजा (श्लेष्मोल्बणसन्निपातः) ।
सन्धिकज्वरः—Rheumatic Fever. रियुमाटिक् फीवरः ।
श्वसनकज्वरः—Pneumonia निमोनिया (कर्कटकसन्निपातः) ।
आक्षेपकज्वरः—Cerebro-Spinal Fever. सेरिब्रो स्पाइनल फीवर ।
वृहन्मसूरिका—Small Pox, (स्मालपाक्स), लघुमसूरिका—
Chicken Pox (चिकनपाक्स), रोमान्तिका—Measles. (मीजल्स) ।
दण्डकज्वरः—Dengue, डेंगू (सन्धिगसन्निपातः) ।
कर्णमूलिकज्वरः—Mumps. मम्प्स ।
विषमज्वरः—Malaria. मलेरिया ।
कालज्वरः—Kala-Azar. कालाज़ार ।

दंशमत्कुणसंक्रान्ता विज्ञेया विषमज्वराः ।”

एते जीवाणवोऽतिसूक्ष्माः प्रायः केवलचक्षुषाऽदृश्याश्च भवन्ति ।

‘रक्तजा जन्तवोऽणवः, सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः’

[अ० ह०]

परन्तु अणुवीक्षणसहायेन चक्षुषा तु दृश्यन्त एव । एतेषां दैर्घ्यं तथा विस्तार एकपर्वणः पञ्चसहस्रतमांशतः पञ्चशततमांशपर्यन्तं भवति । इमे वायौ, जले, भूमौ, मनुष्याणामितरप्राणिनां च त्वङ्मुखमहास्रोतःसु च समुपलभ्यन्ते ।

यो मनुष्याः प्राणी वा केनचिद्विशेषसंक्रामकरोगेण समाक्रान्तः स्यात्, तस्य रुधिरलसीकासु तद्व्याधेर्विशिष्टजीवाणवः प्राप्यन्ते । ते च तच्छरीराद्वहिः उचितखाद्यादिप्रबन्धेन संरक्ष्य, परिवर्ध्य कस्यचित्त्वस्थप्राणिनः शरीरे प्रवेशिता भवेयुश्चेत्तर्हितत्प्राणिनि स एव रोग आविर्भवति यस्य ते जीवाणवः सन्ति ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सम्प्राप्तिकालः—शरीरे जीवाणुप्रवेशक्षणादारभ्य रोगविशेषलक्षणोद्भवपर्यन्तं यः कालः स एव सम्प्राप्तिकाल उच्यते । अयं भिन्नभिन्नरोगेषु भिन्नभिन्नप्रकारको भवति । अस्यामवस्थायां रोगी जनः स्वस्थमनुष्येषु भयावहो भवति ।

उपसर्जनकालः—रोगशान्तिक्षणाद्यावत्कालं रोगी स्वस्थमनुष्येषु तमेवरोगमुत्पादयितुं शक्नोति स उपसर्जनकाल इत्युच्यते । तद्यथा—

रोग नाम	सम्प्राप्तिकालः	उपसर्जनकालः
विसूचिका	१ होरातः ५ दिनपर्यन्तम्	सप्ताहद्वयम्
आंत्रिकज्वरः	५ दिवसतः २० दिवसपर्यन्तम्	६ स०
ग्रंथिकज्वरः	३—१०	३ स०

शीतला	१२	६ स०
इलेष्मकसन्निपातः	१-४	२ स०

संक्रमणप्रकाराः

[१] खाद्यपेयादिद्वारा संक्रमणशीला रोगाः—आन्त्रिक-
ज्वरविसूचिकातिसाराः ।

[२] वायुद्वारा—मसूरिकारोमान्तिकायक्षमइलेष्मकज्वराः ।

[३] साक्षात्सम्बन्धेन—जलसंत्रास*धनुःस्तम्भोपदंशादयः ।

[४] पिपीलिकाद्वारा—अतिसारविसूचिकाऽऽन्त्रिकज्वराः ।

[५] मत्कुणद्वारा—कुष्ठकालज्वरत्वग्रोगाः ।

[६] क्षुद्रपतंग (पिप्सू) द्वारा—ग्रंथिकज्वरः ।

[७] मल्लिकाद्वारा—अतिसारप्रवाहिकाविसूचिकाऽऽन्त्रिक-
ज्वरनेत्राभिष्यन्दाः ।

[८] दंशमशकद्वारा—विषमज्वराः ।

[९] यूकाद्वारा—आवर्तकज्वरः ।

संक्रमणप्रतिषेधोपायाः

तत्र अव्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोग [कार्यः],
तथा स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजप-
होमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षा-
भ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति ।

(सुश्रुतः)

* उन्मत्तश्वदंष्ट्रया कृतेनक्षतेनाऽयं रोगः संजायते ।

(१) घोषणा

यदि संक्रामकरोगेण पीडितः कश्चिन्मनुष्यः स्यादथवा तेन कस्यचिन्मृत्युर्भवेत्तर्हिसद्यः स्थानीयारोग्यविभागाध्यक्षस्तद्विषये विज्ञाप्यः । यतः स शीघ्रं संक्रमणभयमपनेतुं शक्नुयात् ।

(२) रोगिणां पृथग् रक्षणम् [एकान्तवासः]

संक्रामकरोगातुराणां पृथग्रक्षणं संक्रमणप्रतिषेधाय साधु-
तमम् । तदर्थमुपायद्वयमवलम्बनीयम् ।

[१] निवासगृहे एव पृथग्रक्षणम्—एतदर्थं निम्नाङ्किता
नियमाः पालनीयाः—

१—यैवच्छक्यं गृहस्योपरितले रोगी रक्षणीयः ।

२—रोगिनिवासकुटीरेऽनावश्यकवस्तूनि न कदापि स्था-
पनीयानि ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३—तत्र वातायनान्यनावृतानि स्युः ।

४—द्वारवातायनेषु केनचिज्जन्तुपदार्थेन व्याप्तमावरकं
(परदा) योजनीयम् ।

५—रोगिपरिचारकातिरिक्तेन केनचिदप्यन्येन तत्र न
गन्तव्यम् । कार्यकरणानन्तरं हस्तपादौ जंतुघ्नद्रवेण सम्यक् प्रक्षाल्य,
वस्त्रान्तरं परिधाय परिचारकेण वहिर्गन्तव्यम् ।

६—रोगिनिवासकुटीराद् वस्त्रभाजनादिकानि जंतुघ्नपदार्थेन
संशोध्य वहिर्नेतव्यानि ।

७—रोगिणो मलमूत्रष्ठीवनानि जंतुघ्नद्रव्ययुक्तपात्रे प्रक्षेप-
व्यानि ।

[२] चिकित्सालये पृथग्रक्षणम्—अयं चिकित्सालयो नगरा-
द्वहिरेकान्ते स्यात् । तत्र प्रतिसङ्क्रामकरोगं पृथक्पृथग्गृहं

कार्यम् । यश्च रोगः सन्देहास्पदः तदर्थं पृथगेव गृहं भवेत् । प्रतिरोगिपर्याप्तस्थानादिप्रदानस्य सुव्यवस्था कार्या । चिकित्सालये रोगिणां प्रापणार्थं द्रुतयानमावश्यकम् । यावच्छक्यं प्रतिरोगं पृथक्पृथक्वाहनस्य प्रबन्धः कार्यः । रोगिप्रापणानन्तरं तद्वाहनं जन्तुघ्नद्रवेण मार्जनीयम् । रोगिसम्बन्धीनि दूषित-
चर्ममलादीनि प्रज्वालनीयानि, जन्तुघ्नद्रवेण संशोधनीयानि वा यथासम्भवमिति ।

(३) उपदेशः

संक्रामकरोगप्रसारारम्भकाले एव स्वास्थ्यविभागाध्यक्षैरुप-
देशप्रदपत्राणि तत्प्रान्तीयभाषायां मुद्राप्य वितरणीयानि । यत्र तत्सङ्क्रमणप्रतिषेधोपायाः पथ्यापथ्यादीनि च लिखितानि स्युः ।
तथेतस्ततः सर्वत्र तद्विषयकव्याख्यानानि कार्याणि ।

Indira Gandhi National

(४) जीवाणुविनाशनम्

संक्रामकरोगीयजीवाणूनां विनाशकारकं द्रव्यं त्रिविधं भवति ।

[१] जन्तुघ्नम् (रक्तोघ्नम्) इदं जीवाणून् मारयति ।

[२] जीवाणुप्रतिरोधकम्—इदं जीवाणूनां वृद्धिं क्रियां चावरुणद्धि ।

[३] दौर्गन्ध्यनाशकम्—इदं दौर्गन्ध्यं नाशयति । इति ।

तत् पुनः त्रिधा भवति, प्राकृतिकं भौतिकं रासायनिकं चेति ।

प्राकृतिकम्—स्वच्छवायुः सूर्यरश्मिश्चेति प्रकृत्यैव रोग-
करजीवाणून् विनाशयतः । सूर्यप्रकाशेनान्त्रिकज्वरयक्ष्मादीनां

जीवाणवोऽत्यल्पकालेनैव म्रियन्ते ।

भौतिकम्—इदं दहनस्वेदनभेदाभ्यां द्विविधं भवति ।

तत्र—[१] दहनम्—स्वल्पमूल्यकपदार्थानां व्यर्थवस्तूनां विषये श्रेष्ठतर उपायः । रोगिणां मलमूत्रादीन्यपि दहनीयानि ।

[२] स्वेदनम्—एतच्छुष्काद्रभेदाभ्यां द्विविधम् ।

१—शुष्कस्वेदनम्—उष्णवायुद्वारा*जीवाणवःसस्वाण्डका विनाश्यन्ते । एतच्चर्मरबरकाचवस्तूनां पुस्तकादीनां च विषये श्रेष्ठम् ।

२—आर्द्रस्वेदनम्—क्वथनवाष्पस्वेदभेदाद् द्विधेति ।

[क] क्वथनम्—सर्वप्रकारकजीवाणुविनाशार्थं श्रेष्ठतमो विधिरयम् । वस्त्रधातुपात्रकाष्ठनिर्मितवस्तूनां विषये भृशमुपयुज्यते ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गृहतलादिकमपि तप्तोदकेन प्रक्षाल्य विनष्टजन्तुकं क्रियते । क्वथनार्थं होरैकाऽलम् ।

[ख] वाष्पस्वेदः—अयमतिविश्वसनीय आशुक्रश्च विधिः । एषः अक्वथनीयगुरुपदार्थेषु प्रायेणोपयुज्यते । यतो वाष्पं सर्वत्र प्रविशति ।

रासायनिकम्—शुष्कं द्रवात्मकं वायवीयं चेति त्रिधा । तत्र शुष्के यथा—

चूर्णम्—नवीनं चूर्णं प्रायःपुरीषजीवाणुविनाशार्थं प्रयुज्यते तथा भित्तिषूपयुज्यते । निर्वापितं चूर्णमपि १ कूपोदकजीवाणुविनाशाय १५ सेटकमितमलम् ।

द्रवात्मके तु—पारदद्रवः, कर्पूरद्रवः सुरसाफणिज्मकार्जकनिम्बपत्रादिक्रिमिसूद्रव्याणां काथाश्चोपयोज्याः ।

वायवीये तु—गन्धकेन, निम्बपत्रेण, सोमराजिकापत्रेण, देवदारुसर्जरसादिना च धूपनं क्रियते ।

तथाचाऽह महर्षिसुश्रुतः—

सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषालवणेन च ।

द्विरन्हः कारयेद्भूपं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

(सु० सू० अ० १९)

निर्जन्तुकीकरणविधिः

पुरीषं स्नावाश्च—आन्त्रिकज्वरे मलं मूत्रं च, विसूचिकायां वमनम्, अतिसारसंग्रहण्योः पुरीषम्, यक्ष्मणि, फुस्फुसविकारान्तरे च शोवनम्, रोमान्तिकाश्लैष्मिकसन्निपातयोः नासागलस्नावाश्च संङ्क्रामका भवन्ति । अतो जन्तुन्नद्रवयुक्तेषु केषुचिदप्रवेश्यपदार्थनिर्मितेषु पात्रेषु प्रक्षेप्य समाच्छाद्य रक्षणीयाः । १—३ होरानन्तरं जलाशयाद् दूरे पृथिव्यां गतं कृत्वा पाटनीयाः । समिधश्चूर्णानि मेलयित्वा प्रज्वालयेत्तर्हि अत्युत्तमता स्यात् ।

वस्त्राणिः—कार्पासवस्त्राणि जन्तुन्नद्रवेषु प्रहरचतुष्टयं यावत्संरक्ष्य पश्चाद् घंटार्धं परिकाश्य सशोष्य धारणीयानि । पूय-पुरीषदूषितानि च शोधनद्रव्यमिश्रितजलेन प्रक्षाल्य पश्चात्पूर्ववत् कथनीयानि । कौशेयवसनानि तु सूर्यरश्मौ दिनत्रयं रक्षणीयानि । कथनान्तानि विनश्यन्ति ।

शवः—संक्रामकरोगेण मृतानां शवाः श्मशानप्रापणापूर्वं जन्तुन्नद्रवाक्तेन वस्त्रेण संवेष्टनीयाः ।

गृहम्—कीटाविष्टं गृहमशेषं जन्तुघ्नद्रवेण प्रक्षालनीयं जन्तुघ्न-
द्रव्येण वा धूपनीयम् । एतदवस्थायां निष्कीटनप्रकारो रोगप्रकृ-
त्याश्रितः । यथा—विसूचिकायां मलमूत्रवमनविषये तथा
तद्दूषितपदार्थेषु ध्यानं देयम् । ग्रन्थिकसन्निपाते मूषकमत्कुणा-
खुमक्षिकानां नाशविषये, विषमज्वरे दंशभशकानां नाशने च
विशेषध्यानं देयमित्यादि ।

(५) रोगप्रतिरोधक्षमता

यद्यपि रोगोत्पादकजीवाणवः प्रायेण वायौ जले खाद्येषु च
विद्यमाना भवन्ति । अतः प्राणिनः सदैव तदाक्रमणभययुक्ता
निवसन्ति । तथापि कतिपयजना एव संक्रामकरोगेण ग्रस्ता
भवन्ति न तु सर्वे । अत्र हेतुः—तेषां “रोगप्रतिरोधक्षमता” इत्येव ।
सा क्षमता तदवस्थाया नाम यत्र शरीरावयवेषु रोगोत्पादक-
जीवाणुसमाक्रमणावरोधिका शक्तिरागच्छति । इयं शक्तिः स्वा-
भाविकोपार्जिता चेति द्विधा ।

स्वाभाविकशक्तिः—स्वभावत एव मनुष्येषु पशुषु च प्राप्यते,
यथा कीटावेशिरोगप्रभावः पराभूयते । इयं सापेक्षा भवत्यतः
परिस्थितिपरिवर्तनः सम्भवोऽस्ति प्राणी रोगग्रस्तः स्यात् ।
यथा—स क्षुधार्तः, श्रान्तः, अपथ्यसेवी, शैत्यौष्ण्याभिभूतः,
दूषितवायुसेवी च स्यात्तदेति ।

उपार्जितशक्तिः—इयं कृत्रिमोपायैरुत्पाद्यते । सा च सक्रिया
निष्क्रिया चेति द्विप्रकारका भवति ।

सक्रियक्षमता—तद्रोगप्रथमाक्रमणानन्तरं रोगमुक्तावस्थायां
प्राप्यतेऽथवाकृत्रिमक्षते जीवाणुविषं समावेश्य समुत्पाद्यते ।
यथा शीतलाग्रन्थिकज्वरादौ ।

निष्क्रियक्षमता—कुतश्चित्प्राणितः प्राप्तस्य प्रतिविषस्य

जन्तुधनरक्तद्रव (सीरम) स्य शरीरान्तःप्रवेशात् प्राप्यते ।
सोऽयं प्रायेणाश्वात् समुपलभ्यते ।

मनुष्येषु सीरमनिर्माणार्थं किमपि विशिष्टप्रयतनं न क्रियतेऽत
इयं क्षमता निष्क्रियेति निगद्यते ।

उभयोरान्तर्यम्

सक्रियक्षमतायां रोगप्रतिरोधकशक्त्युत्पादने कालातिशयः,
निष्क्रियक्षमतायां तु स्वल्पकालो लगति । सक्रियक्षमतायां रोग-
प्रतिरोधकशक्तिरधिककालपर्यन्तं तिष्ठति, निष्क्रियक्षमतायां तु
स्वल्पकालमेव । सक्रियक्षमता रोगप्रतिबन्धकस्वरूपे प्रयुज्यते न
तु चिकित्सास्वरूपे । परन्तु निष्क्रियक्षमता चिकित्सास्वरूपे प्रयुज्यते
न तु प्रतिबन्धकस्वरूपे ।

कतिपयविशिष्टसंक्रामकरोगाणां वर्णनम्

Indira Gandhi National

कुष्ठरोगः

अयं विशेषप्रकारकजीवाणुद्वारा सञ्जायते । साक्षात्
सम्बन्धेनैवायं संक्रामति । मक्षिकामशकमत्कुणादिद्वाराप्येषः
संक्रामतीत्येके । कुष्ठसंक्रमणावरोधार्थं निम्नाङ्किता उपाया
अवलम्बनीयाः—

(१) नगराद्वहिः कुष्ठभवनं निर्मापणीयं यत्र सर्वे कुष्ठिनो
निवसेयुः । तत्रैव चिकित्सामपि कारयेयुः । निम्नाङ्कितव्यापारार्थं
न कदाप्याज्ञाप्यास्ते—

१—वीथिकासु गत्वा भिक्षाटनम् ।

२—रजकस्य कर्मकरणम् ।

३—नापितस्य कर्मकरणम् ।

४—खाद्यवस्तूनां वस्त्राणां च विक्रयणम् ।

५—कस्यचिदपि प्रकारस्यापणस्योद्घाटनम् ।

६—वेश्यावृत्त्या द्रव्योपार्जनम् ।

७—सेवाकरणम् ।

८—सार्वजनिककूपोपरि स्नानादिकरणमित्यादि ।

अत्र कृमिघ्नरक्तशोधकद्रव्याणां सेवनं सदा कार्यम् ।

विषमज्वरः

रोगोऽयं वायुमण्डलस्योष्णार्द्रत्वे प्रायः सम्भवति । नदीसर-
स्तटेषु, आर्द्रभूमौ, निम्नभूमिप्रदेशे च बाहुल्येन संजायते ।
भारतवर्षे सवितरि दक्षिणायने प्रायेण भवति ।

अस्योत्पत्तेः कारणं जीवाणुविशेषाः त्रिप्रकारका भवन्ति । तत्र
द्वौ तृतीयकचतुर्थकोत्पादकौ मृदुकर्माणौ, तदितरोत्पादकश्च
तृतीयः तीव्रकर्मा भवति ।

इमे जीवाणयो मनुष्यशरीरं प्रविश्य रुधिरेषु तिष्ठन्ति ।
यदा मशकाः (प्रयोदीर्घशूकाः) तद्रुधिरं चूषयन्ति तदा ते जीवा-
णवो रुधिरद्वारा तच्छरीरे गत्वामाशये लालाग्रन्थिषु च
तिष्ठन्ति । यदा ते विषमज्वरकीटाक्रान्तमशका अन्यमनुष्यान्
दंशयन्ते तदा तत्क्षतद्वारा तन्मनुष्यशरीरे ते जीवाणवः प्रविश्य
ज्वरमुत्पादयन्ति ।

विषमज्वरप्रतिशोधार्थं निम्नलिखितविषये ध्यानं देयम् —

(१) मशकदंशाद्रक्षणम्

(२) मशकविनाशनम् ।

(३) चिकित्सा ।

(४) शिक्षा ।

वासस्थानमुच्चस्थले पङ्कुरहिते च निर्मेयं यतो मशकाः
तत्र न गन्तुं शक्नुयुः । गृहविरामदासु जालकमभितः संयोजनी-

यम् । शयनागारमुपरितले स्यात् । शय्याचतुर्दिक्षु 'मशकहरी'
सम्बन्धनीया । गृहमार्गादिकं नित्यं स्वच्छीकार्यं, मलसंकरादिकं
वहिः प्रक्षेप्यम् । गर्तादिकं प्रपाट्योन्नतीकार्यम् । कचिदपि गृह
भागे मार्गादौ वा क्षुद्रगर्तेषु जलमेकत्र न तिष्ठदिति सदा
ध्यानं देयम् । तमाखुपत्रदेवदारुगंधकादीनां च धूपनं कार्यम् ।
मृत्तैलकर्पूररसोनगंधेनापि मशका विनश्यन्ति । जले विषमज्व-
रंजीवाणुवाहका मशका अण्डं ददत्यतस्तद्विनाशार्थं मत्स्याः
प्रक्षेप्या अथवा मृत्तैलं तत्र सर्वत्र विष्टरणीयम् । यतः साण्डा
मशका विनष्टा भवेयुः ।

आयुर्वेदशास्त्रोक्ताः तुलसीपत्रस्वरसार्ककलिकुकुक्कुरुद्रु पल्लव-
कल्कमृत्युं जयवटीविषमज्वरान्तकलौहज्वरांकुशादीनां प्रयोगः
कार्यः । अद्यात्वे 'कुनयन' इत्यस्य प्रयोगोऽतिलाभप्रदो दृश्यते ।
एतानि जीवाणून् मारयन्ति । पूर्वमेवसेवनादवरोधयन्ति च ।

सर्वत्र विषमज्वरसम्बन्धिवृत्तविषये व्याख्यानं कर्तव्यम् । यतः
सर्वेजनाः पथ्यापथ्ये ज्ञात्वा स्वरक्षां कर्तुं शक्नुयुः ।

कालज्वरः

अस्य कारणंजीवाणुविशेषाः सन्ति ये प्लीहि वाहुल्येन निव-
सन्ति । यकृति रुधिरस्रोतःस्वपि प्राप्यन्ते । एषां संक्रमणं मत्कुणा
द्वारा रोगिभ्यःस्वस्थपुरुषेषु भवति ।

रोगिणः परिवारात्पृथग्रक्षणीयाः । गृहवस्त्रादिकं सम्यक् निर्ज-
न्तुकं कार्यम् । मत्कुणाः खट्वाभित्तिच्छिद्रभूतलच्छिद्रादिषु
साण्डा निवसन्ति । ते विविधौषधोष्णोदकादिद्वारा मारणीयाः ।
गृहे देवदारुगन्धकादिभिर्धूपनं कार्यम् ।

ग्रन्थिकज्वरः

रोगस्यास्य कारणमेको विशेषप्रकारकः जीवाणुर्वर्तते । वस्तुतः मूषकाणां गदोऽयं मनुष्याणां तु गौणरूपः । मूषकाणां मक्षिकासु (पिस्सुवों में) स जीवाणुः प्रविश्य तदामाशये वृद्धिं प्राप्नोति । ता आखुमक्षिकाः पृथुकाः (चिपटी) पक्षरहिता उच्छलनशीला अप्रियप्रकाशाश्च भवन्ति । किंतु भूतलात् ४ हस्तोच्छ्रयादधिकं नोच्छलितुं शक्नुवन्ति । ता मक्षिका रक्तचूषणार्थं मूषकान् दशन्ति अतः जीवाणवः प्रविश्य रोगमुत्पादयन्ति ते च म्रियन्ते । एवं मूषकेषु रोगोऽयं प्रसरति । मूषका यस्मिन् गृहे निवसन्ति तद्गृहवासिमनुष्यान्पि ता मक्षिका दंशन्ति तत्रैव पुरीषञ्चाप्युत्सृजन्ति । यदा ते मनुष्याः कण्डूयन्ते तदा तत्पुरीषस्था ग्रन्थिकज्वरजीवाणवः तद्दशनक्षतद्वारा, शरीरान्तःप्रविश्य सज्वरां वंक्षणकक्षालसीकाग्रन्थीनां वृद्धिं कुर्वन्ति ।

Indira Gandhi National

मूषकाणामविद्यमानताऽस्यरोगस्य प्रतिषेधोपायो मुख्यतमः । एतदर्थं गृहं दृढं चिक्कणमच्छिद्रं निर्मापणीयम् । यतो मूषका विलानि कर्तुं न शक्नुयुः । यत्र च तद्विलानि स्युः तत्र प्रस्तरादिनाऽऽच्छाद्याप्रवेश्यानि कारयेयुः । तथा मूषकविनाशार्थं विविधा उपायाः कार्याः ।

वासस्थानं स्वच्छं सप्रकाशं सदा स्यात् । मक्षिकानाशार्थं सोमराजिकापत्रनिम्बपत्रगन्धकश्रीवेष्टकैर्धूपनंकार्यम् । उपार्जितक्षमताऽपि (टीका) प्राप्तव्या जनैः ।

मक्षिकादंशतो रक्षार्थं हस्तपादस्कन्धादिषु सदा सर्षपतैलाभ्यङ्गो लाभकरः । यदि तत्र निम्बुतैलमपि संयोज्येत तर्हि अधिकलाभः स्यात् ।

कदाचिद् ग्रन्थिकज्वराक्रान्तवसतितः कश्चिज्जनो द्वितीय

वसतिं गच्छेच्चेत्तदा तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तद्वस्त्रादिकं सूर्यकरे होरैकं संशोषणीयं, पश्चात् स वसतौ गच्छेदिति ।

रोगप्रसरारम्भकाले एव स्थानं परित्यज्यान्यत्र स्वास्थ्यप्रदे विवृतस्थले पर्णकुट्यां निवास उत्तमो रक्षणोपायः ।

आन्त्रिकज्वरः

अस्य रोगस्य कारणमेको जीवाणुविशेषो भवति । अस्य संक्रमणं रोगिणां मलमूत्रादीनां साक्षात् सम्पर्केण, दूषित जलदुग्धखाद्यद्वारा, मक्षिकाद्वारा जीवाणुवाहकमनुष्यद्वारा च भवति ।

अस्य प्रतिषेधार्थं निम्नांकिता उपाया अवलम्बनीयाः—

१—रोगिणो विशिष्टचिकित्सालये रक्षणीयाः । तदभावे गृहे एव पृथक्कुटीरे रक्षितव्याः ।

२—तन्मलमूत्रादिकं निर्जन्तुकं कृत्वा पाटनीयम् ।

३—यानि पात्राणि रोगिणोपयुक्तानि, तानि सम्यक् निर्जन्तु-कीकृत्य मार्जनीयानि ।

४—खाद्यपेयपदार्थेषु मक्षिका नोपवेशनीयाः ।

५—क्षमता प्राप्तव्या । इति ।

श्लेष्मकसन्निपातः

अयं प्रबलसंक्रामको जनपदव्यापि रोगः । शीतकाले प्रायः सञ्जायत एषः । तदानीं पर्याप्तवस्त्राप्राप्त्याशैत्यनिवारणार्थमेकस्मिन्नेव कुटीरे वातायनकपाटानावृत्य बहवो जना मिथः संहताः सन्तः स्वपन्ति, इत्येव कारणम् ।

एतद्रोगोत्पादकजीवाणोर्निश्चयः अद्यावधि नाऽभवत् । अस्मिन् विषये भिन्नभिन्नमतानि वर्तन्ते । केचिदेकविशेषप्रका-

रकजीवाणुमेव कारणं मन्यन्ते किञ्चित्तु विषविशेषम् ।
 रोगोऽयं वायुवाह्य इति सर्वैर्मन्यते । अस्य संक्रमणं रोगप्रथमा-
 वस्थायामाधिक्येन भवति । अस्य विषं रोगिणो नासागलश्वास-
 मार्गीयनिःस्त्रावेषु समुपलभ्यते । अतस्तत्संक्रमणं रोगिणः
 साक्षात्सम्पर्केण तथा तस्य कासनच्छिन्ननवार्तालापकालेषु भवति ।
 तत्कालकीटाविष्टवस्त्रपात्रादिद्वाराप्यस्य संक्रमणं दृश्यते ।
 नास्त्येवं कश्चित्प्राणी यस्मिन्नेतद्रोगप्रतिरोधविषये स्वाभाविकं
 क्षमता स्यात् । रोगप्रथमावस्थायां संक्रमणशीलत्वादाशुकारित्वाद्
 दुरवगम्यानदानत्वाच्चास्यसंक्रमणप्रसारावरोधस्य नास्ति कश्चन
 विशेषोपायः । अतो विश्वव्यापिसंक्रमणकाले यदि स्वल्प
 ज्वरोप्यनुभवगम्यः स्यात्तदानीमेव स रोगी पृथक् सुप्रकाशित
 वाताक्रान्तकुटीरे रक्षणीयः । रोगिणः कासनादिकाले मुखसमक्षे
 वस्त्रं योजनीयम् । तच्च निर्जन्तुकं कार्यम् । रोगिस्त्रावदूषितानि
 वस्त्राणि वस्त्वन्तराणि च निर्जन्तुकीकार्याणि । रोगिनिवास
 कुटीरोऽपि निर्जन्तुकीकार्यः । तदानीं नाट्यालयसम्मेलनादौ
 जनानां गमनं निषेधनीयम् । यतो जनसमुदायः एकत्र न स्थातुं
 शक्नुयात् । श्लेष्मकसन्निपातावरोधार्थं पञ्चाशत्तोलकोष्ण-
 जलेऽर्धतोलकलवणं घोलयित्वा तस्य कवलगण्डूषद्वारा गल-
 संशोधनं तथा नस्यद्वारा नासागुहासंशोधनं दिवा त्रिचतुर्वार-
 मवश्यं कार्यम् ।

शोषः ❁

शोषो राजयक्ष्मा, यक्ष्मा, क्षय इत्यपरपर्यायः ।

अयं खलु परमभयङ्करोऽतिप्राचीनः संक्रामको रोगः ।

यो हि फुफुसयोः कीटाणुविशेषाणां स्थित्योत्पद्यते ।

क्षयरोगाक्रमणे मुख्यतः कारणत्रयम्

(१) जीवाणवः (२) शरीरशक्तिह्रासकारककर्माणि (३) अशुद्धवायुसेवनमिति ।

शरीरं हि क्षेत्रं जीवाणवश्च बीजम् । यदा वपनयोग्यं क्षेत्रं भवति तदैव बीजवपनादंकुर उत्पद्यते । एवं यदा शरीरं वेग-
शोधधातुक्षयसाहसविषमाशनैः शरीरशक्तिह्रासकारककर्मभिः क्षीणं,
निर्बलं भवति जीवाणवश्चाशुद्धवाय्वादिवारा तत्राधिकुर्वन्ति चेत्तदा
क्षयरोग उत्पद्यते ।

शरीरे क्षयोत्पादककीटाणूनां प्रवेशप्रकाराः

(१) श्वासेन सार्धं फुफुसे गमनं जीवाणूनाम् ।

(२) एवम्भूतस्याशनस्य भक्षणं यत्र क्षयरोगोत्पादकजीवा-
णवः सम्मिलिताः स्युः । यथा क्षयपीडितपशूनां मांसमथवा क्षीर-
मथवाऽन्यद्भोज्यं वस्तु यत्र क्षययुक्तवस्तूनां संस्पर्शः स्यात् ।

(३) व्रणद्वारा रुधिरे कीटाणुप्रवेशः ।

एवत्त्रिप्रकारेभ्यः शरीरं क्षयकीटाणवः प्रविशन्ति ।

तत्र प्रथमः सर्वापेक्षया मुख्य इति प्रतीयते ।

श्वासद्वाराकीटाणुप्रवेशः—क्षयपीडितजनानां मुखात्

ष्ठीवनेन सहासङ्ख्याः कीटाणवो निःसरन्ति । इदं ष्ठीवनं यदेत-
स्ततः पतितंसत् शुष्कीभवति तदा चूर्णरूपतां गच्छति । तच्चूर्णञ्च
वायुनाप्रक्षिप्तं पांसुभिर्मिश्रितम्भवति । यो हि मनुष्य एवम्भूते
पांसुमिश्रिते वाते श्वसिति, यदि तस्य शरीरे [कुस्वास्थ्यात्]

कीटाणूनामधिकारो भवेत्तुह्यवश्यं स क्षयरोगाक्रान्तः स्यात् ।
मातापितृदोषान्मद्यादिमादकद्रव्यसेवनाद्रोगान्तरात्कुतश्चित्स्वास्थ्यना-
शककर्मतो वा यदा शरीरं निर्वलम्भवति तदैवैतेषां कीटाणूनाम-
धिकारस्तत्तन्निमित्ताज्जायते तत्र ।

इतस्ततःप्रक्षिप्तष्ठीवनादतिरिक्तं रोगिणः कासेन उच्चैः
सम्भाषणेन क्ष्वथुना वा साकं यःष्ठीवनांशो वहिरायाति सोपि-
तत्समीपवर्तिनां मनुजानां परमहानिकरः । एवं तेऽपि क्षयरोगा-
क्रान्ताः भवन्तीति स्पष्टं सिद्धम् । अतो रोगिणामतिसन्निकटे
चिरकालं न स्थातव्यं कैश्चित् । द्वित्रिहस्तान्तरंस्थित्या तु नास्ति
भयं यतस्ते सूक्ष्माःकीटाणवो ये ष्ठीवनेन सह कासक्ष्वथू-
च्चैर्भाषणतो मुखं द्वहिरायान्ति ते हस्तद्वयान्तरादग्रेन
गन्तुं शक्नुवन्ति शीघ्रञ्च भूमौ पतन्ति । परन्तु तत्सामान्यं
भयमपि यत्कीटाणुयुक्तष्ठीवनस्य भूम्यापतनेनोत्पन्नं स्यादव-
श्यमपनेतव्यम् । ते कणा रजोयुक्ता वायौ न मिश्रिता भवेयुः ।
यक्ष्मिणेत्यवश्यं ज्ञातव्यं यत्तस्य ष्ठीवनं शुष्कं भूत्वा चूर्णरूपत्वं
न गच्छेत् । यतश्चूर्णत्वेनैव क्षयस्य प्रसारो भवति बाहुल्येन ।
अत आर्द्रमेवष्ठीवनं सावधानतया नष्टं कुर्यात् । एतदर्थं
रोगिणा सर्वदा धातुनिर्मिते कस्मिंश्चित्प्रतिग्रहे [ष्ठीवनपा-
त्रविशेषे] ष्ठीवनीयम् । एतत्पात्रंकेनचित्परिशोधकद्र-
वपदार्थेन [यथा 'चूना, पोटाशपरमेगनेट' अथवा
'कार्बोलिकलोशन' इत्येतद्युक्तजलेन] अर्द्धं पूर्णं स्यात् । यतः
ष्ठीवनं न शुष्येत् । तं प्रतिग्रहं भूमितलाद् द्विहस्तोच्चैः कश्मि-
न्निदाधारे स्थापयेत् । यतो मार्जारिकाश्वादयस्तत्र मुखं न प्रक्षि-
पेयुः । तद्द्वारा च क्षयप्रसारो न स्यात् । प्रतिग्रहश्चाच्छादनेनाच्छा-
दितं सदा रक्षेत् । एवंकृते मक्षिकादयोऽपि तत्र नोपविशन्ति ।
तद्द्वारेण च क्षयप्रसारभयं न भवति । यत इति सिद्धमेव यन

मक्षिकाकीटपतंगादयः स्वपादद्वारा श्वीवनकणान् नीत्वा यस्मिन् वस्तुनि तिष्ठन्ति तत्क्षययुक्तं भवति । तद्भक्षणेन च प्राणिनः क्षयरोगाक्रान्ता भवन्ति । अथवा क्षयाक्रान्तमक्षिकादयः कीटा मृत्वा शुष्काः सन्तो रजसि मिश्रिता भवान्त । तन्मिश्रितं रजो वा युना सह फुफ्फुसे श्वासद्वारा गच्छति क्षयञ्चोत्पादयति । यदा रोगी गृहाद्वहिर्गच्छेत्तदा स्वेनसहैकं जेवीयं प्रतिग्रहं नयेत् । यद्येवं न सम्भवेत्तु कस्मिंश्चिद्वस्त्रके [रुमाले] श्वीवेत् । अन्यत्र न श्वीवेत् । तद्वस्त्रं चार्द्धमेव दाहयेदथवा कस्मिंश्चित् पात्रे धृत्वा तस्मिन् जलं शोधकद्रव्यं शुक्तसोडाद्यन्यतमं च प्रक्षिप्य सम्यक् काथयेदेवं चतुर्विंशतिघण्टामध्येऽवश्यमेकदा कुर्यात् । तद्वस्त्र-पात्रादिकं संशोध्य कार्ये प्रयोजयेत् । निखिलं प्रतिग्रहस्थश्वीवनमपि नित्यसन्निहित एकस्मिन् जलपूर्णघटे प्रक्षिप्य कथेत् । एकस्मिन्नहो रात्रेऽवश्यमेकदा कथेत् । ईषत्कालं कथनेनैव कीटाणवो म्रियन्ते । श्वीवनञ्चाऽहानिकरम्भवति । काश्यजलेन सह शुद्धसर्जिका [सोडा] दिकशोधकद्रव्यमवश्यं प्रक्षिपेत् । यद्वस्त्रं सिंहाणकादिप्रोक्षणाथमुपयुज्यते तत्श्वीवनेन न स्पृष्टं स्यात् । श्वीवनार्थमन्य-द्वस्त्रं रक्षेत् ।

कासनम्—क्षयी कासवेगं नावरुन्ध्यान्न च मुधा कासेत । कासवेगादागतं कफं न निगिलेदेवं कृते अन्त्राण्यपि रोगान्वितानि शीघ्रं भवन्ति । तथा कासावसरे स्वसन्मुखे वस्त्रं धृत्वा कासेत । यतः श्वीवनकणा अन्यत्र न पतेयुः ।

मक्षिकादमनावश्यकता—यावच्छक्यं रोगिनिवास स्थाने मक्षिकाऽनागमनस्य प्रबन्धो विधेयः । यत एता एव क्षयकी-टाणून् प्रसारयन्ति । अतः सजालकपटेन रोगिद्वारमाच्छादितं

तिष्ठेत् सदा । तथा रोगिनिवासस्थानसकाशेऽशुद्धदुर्गधिपदार्थराशिर्नस्यात् । सर्वतः स्वच्छता स्यात् ।

रोगिणोपयुज्यमानानां वस्त्रादीनां शुद्धिः सावधानतया सर्वदा कार्या । निवासस्थानस्य भूमेरुपरि जलं प्रक्षिप्य पश्चान्मार्जन्या शनैः शनैः मार्जयेदन्थथोद्धीयमानपांसुभी रोगी, अन्ये च तत्रवर्तिनो रोगाक्रान्ता भवितुं शक्नुवन्ति ।

अशनद्वाराकीटाणुप्रवेशः—यदाऽशनं क्षयजनककीटाणुयुक्त-

म्भवति तदशनञ्च योऽश्नाति तस्यामाशयेऽशनद्वारा कीटाणवो गच्छन्ति । प्रायःक्षयरोगाक्रान्तपशूनां क्षीरपानेनाथवातन्मांसभक्षणेनैतत्सम्भवति । यतः पशूनामपि क्षयरोगोजायते । पशुक्षयकारकाः कीटाणवः भानवक्षयकारककीटाणुभ्यो विभिन्ना भवन्ति । पाशविकक्षयस्याक्रमणं मनुष्येषु भवतीति सिद्धमेव अतो मांसाहारिणां यद्येतन्निश्चितं न स्याद्यदिदं मांसं [परीक्षया सिद्धम्] निर्दोषं वर्तते तु तैः सम्यक् तन्मांसं कथनीयम् । एवङ्कृते निखिला हानिकाराः क्षयकीटाणवो विनष्टा भवन्ति । क्षययुक्तपशूनां तु मांसं क्षीरञ्च सर्वथा त्याज्यम् । पशूनामपि परीक्षा सततं वैद्यद्वारा कार्या । रोगी पशुः पृथक् कार्यः । आभीरैरन्यपशुपालकैश्च सदाऽस्मिन् विषये ध्यानं देयम् । दुग्धदोहनोपयुज्यमानं पात्रमपि सदा उष्णोदकेन परिशोध्य स्थापनीयम् ।

क्षयान्वितपशूनां क्षीरस्य पानेन क्षयाक्रान्ता भवन्ति जनाः । अतः सन्देहे सति सम्यक् कथित्वा पिबेत् । प्रायः शिशुभ्यो परमलाभकरस्वमातृदुग्धाभावे गोक्षीरं दीयते । यतो मातृदुग्धातिरिक्तं गवामपि क्षीरं हितकरं भवति । अतो गवां परीक्षां कारयित्वा तासां क्षीरं पाययेत् । सन्देहे सति क्षीरं तावदुष्णीकुर्याद्यावत्तस्मिन् सम्यग्बुद्बुदान्युत्तिष्ठेयुः । पश्चाच्छीतीकृत्य शिशुभ्यः पाययेदिति ।

चुम्बननिषेधः—प्रायो जनाः श्वमार्जारिकाशुकसारिकादि-
कं पालयन्ति । सम्भवोऽस्ति ते क्षयान्विताः स्युः । अतस्तेषां
चुम्बनमनुचितम् । क्षयाक्रान्तानां मनुजानामपि चुम्बनं न तत्कु-
टुम्बिभिर्मित्रैर्वा कार्यम् । यतस्तन्मुखागतष्ठीवनस्य स्वमुखप्रवेशा-
दन्त्राणि क्षयान्वितानि भवितुं शक्नुवन्ति ।

धार्मिकगोष्ठोद्वारा प्रचारः—भिन्नभिन्नधर्मावलम्बिनो
भिन्नभिन्नजातीया वा यदा स्वगोष्ठीं कुर्वन्ति । तदा प्राय एकस्मि-
न्नेव पात्रे बहवो जना जलादिकं पिबन्ति । एतन्महदनुचितं सम्भवो
ऽस्ति कश्चिदज्ञातः क्षयरोगी स्यात्तत्र तन्मुखादागतं पात्रलम्पं
ष्ठीवनमन्यस्य स्वस्थस्य मुखाभ्यन्तरे गङ्गुलेदेवं सोप्याक्रान्तः
स्यात्क्षयेणेति । अतस्तत्र पृथक् पृथक् मृत्तिकाशरावे हस्तसम्पुटे
वा पिबेत्तु वरं स्यात् ।

व्रणद्वारा रुधिरेकीटाणुप्रवेशः—यः खलु क्षयरोगिणां प्रति-
ग्रहं परिमार्ष्टि तस्य यदि कदाचित् धातुमृत्काद्यादन्यतमनिर्मि-
तप्रतिग्रहद्वारा क्षतं स्यात्तु कीटाणवस्तद्द्वारा रुधिरे प्रविष्टा
भवन्ति । तथाऽन्येऽपि क्षयरोगिणां परिचारकाः सुहृदो वा यदि
व्रणिताः स्युः रोगिसन्निकटे चोपविष्टाः स्युः तद्व्रणे रोगिष्ठीवन-
कणा असावधानतया वाद्यादिद्वारा कथञ्चिदपि पतेयुश्चेत्तु तेषां
रुधिरे कीटाणवः प्रविष्टा भवन्ति । क्षयरोगचिकित्सकानामपि,
असावधानतया भयं सम्भवति यदि क्षयिस्पृश्यन्त्रद्वारा तेषां क्षतं
स्यात् । अतो विशेषेण चिकित्सकाः, क्षयिपरिचारकाः, मित्राणि
कुटुम्बिनश्च सावधानाः स्युः ।

कदाचिद् रोगी यदि स्वकुटुम्बिनो बालकादेः क्षते स्वष्ठीवनं
लिम्पेदथवा कस्यचिच्छिशोः क्षताङ्गुलिं स्वमुखे प्रवेशयेत्तत्क्षत-
द्वारा कीटाणवो रुधिरे प्रविष्टा भवन्ति ।

रोगिणैतद् ज्ञातव्यं यत्कस्यचिदपि शिश्वादेरेवं स्पर्शं न कुर्यात् । इदमपि सदा ज्ञेयं यत्क्षयिणां भीजमपानाद्यर्योपयुज्यमानं पात्रमन्येषामुपयोगे नाऽऽयात् । यावदुष्णोदकेन सम्यक्छुद्भीकृतं न स्यात् । एवं वस्त्रादिविषयेऽपि ज्ञेयं सर्वैः ।

अन्ये क्षयरोगप्रचारहेतवः

(१) मातापितृभ्यामपि स्वसतन्तौ क्षयरोगः सङ्क्रामति । अर्थात् सहजोपि भवति क्षयरोगः । किन्तुसोऽसाध्य एव न ज्ञातव्यः प्रत्युत नव्यक्षयवत् साध्य एव ज्ञेयः । प्रायः एवमत्यल्पं भवति । तद्वक्षः संकुचितं भवति अंसौ चावनतौ भवतः । यदाकदा शनैः २ दौर्बल्यं वर्धमानं दृश्यते इति । यदा हि शिशूनां क्षयो जायतेकदाचित्तदाप्रायःसर्वदैताहिनिम्नाङ्कितानिकारणान्युपलभ्यन्ते ।

१—बालकःक्षयार्तमातुरन्यस्य कस्यचिद्यक्षिणो वा सकाशे सुप्त आसीत् ।

२—अथवा चिरकालं तत्सन्निकटे स्थित आसीत्

३—अथवा बालकस्य मुखं चुम्बितमासीद्रोगिणा

४—अथवा स दूषितकीटाण्युक्ते मलिने विष्टरे स्थले वाऽक्रीडत् ।

इत्यादिहेतुभिरवगम्यते यत् बाल्यावस्थात एव स्वच्छतायाः स्वास्थ्यरक्षणनियमपालनस्य च परमावश्यकता ।

या मातास्वकीयायां भाविन्यां सन्ततौ यक्ष्मण आशङ्कां कुर्यात् । तथा स्वसुस्वास्थ्यसम्पादनार्थं सदा प्रयतनं कार्यम् । यथा सततं शुद्धवाते निवसेत्, नित्यं पुष्टिकरं भोजनं कुर्वीत । सा कदाचिदप्येवं वस्त्रं न दधीत येन तद्वक्षः सङ्कुचितं स्याच्छ्वासेऽपि बाधाऽऽगच्छेत् । पाश्चात्यदेशीयानामिव प्रत्यङ्गनि-

बद्धं वस्त्रं न दधीतेति तात्पर्यम् । ईषच्छिथिलमेव धारयेद्येन प्राकृतकार्येपि क्षतिर्न स्याच्छ्वासादिवाधापि न भवेत् ।

अत्र विचार्यं यत्सततं स्वास्थ्यरक्षाकरमतिप्राचीनं कोट्टशं महर्षिप्रचारितं भारतीयं वस्त्रधारणविधानम् ?

(२) मादकवस्तूनामत्यधिकसेवनम् ।

(३) मैथुनाधिक्यम्, वाल्यावस्थायामेव विवाहः, तथा सर्वस्मिन् कर्मणि स्वसामर्थ्यातिरिक्तपरिश्रमकरणम् ।

(४) कतिपयरोगाः सन्ति यद्वेतोः शरीरं दुर्बलम्भवति । यथा श्वसनकान्त्रिकज्वरविस्फोटकोपदंशप्रतिश्यायातिसारादयः ।

(५) कतिपयव्यापारद्वाराण्येवम्भूतानि सन्ति यत्र विविध प्रकारेण रजांसि कार्यकर्तृणां देहे श्वासेन सह गच्छन्ति यथा पेषणकार्यालयः पाककार्यालयः, धूमवर्तिकायालयः, काष्ठलौहादि-धातुकार्यालयः तथा मद्रणसीवनादिकार्यालयश्चेत्यादि ।

(६) दारिद्र्यम्, अपूर्णभोजनोपलब्धिः अतो वाल्यावस्थात एव श्रमजोविता ।

(७) स्वास्थ्यनाशकगृहाणि, यत्र तमसो बाहुल्येनाधिकारः, सूर्यप्रकाशो न गच्छति वायुर्न च सम्यगायाति । येषां परिमार्जनं न क्रियते । यत्र च बहूनि जीर्णशीर्णवस्तूनि कुप्रबन्धेन रक्षितानि सन्ति ।

(८) सार्वजनिकभोजनालयः—अत्र बहवो जना द्रव्यं दत्त्वा भुञ्जते । कदाचित्संक्रामरोगिणोऽप्यागत्य भोजनं कुर्वन्ति । अत्र स्वास्थ्यरक्षायाः तादृशं प्रयोजनं न भवति यादृशं द्रव्यस्य । कदाचित्पाचकाःपरिवेषका अपि रोगिणो भवन्ति । प्रायस्तत्रैव श्ठीवनादिकमपि प्रक्षिपन्ति धूममपि पिबन्ति जनाः । अतो यक्ष्म-संक्रमणं भवति । अतएव प्राचीनैर्निर्दोषा 'स्वयम्पाकिता' प्रचारिता ।

एतैः (उपरोक्तैः) कारणैः यक्ष्मसमावेशो भवति हतभाग्यानां मनुजानां देहे । अतो ह्येतत्परित्यागे प्रयत्नितव्यं सर्वैः सर्वदा । चतुर्दशवर्षवयस्तो न्यूनवस्थायां बालकैर्न किमपि कार्यं श्रमशीलं द्रव्याद्युपार्जनार्थं करणीयम् । नानारजोमयकार्यालये कार्यकर्तृणामिदं कर्तव्यं यत्सर्वदा धूलितो रक्षार्थमुपायान् कुर्युर्यथा श्वास-ग्रहणार्थमुखनासिकयोरुपरिवस्त्राच्छादनकं धारयेयुस्तथा नासिका-मुखाभ्यां रजो निष्कासयेयुः । दन्ताभ्यन्तरतः पिष्टरजांसि विघृष्ट्य पृथक् कुर्युः । एवंकृते लालासंयोगेनोत्पद्यमानो माधुर्य-विशेषो (Glucose) न सम्भवति यो ह्यपद्रविकीटाणुप्रसारणार्थमेक आवश्यकः पदार्थः । तथा अवकाशावसरे शुद्धवातादिसेवनस्य सम्यक् प्रबन्धं कुर्युः । मादकवस्तूनि परित्यजेयुः । स्वास्थ्य-नियमानुकूलं सदाऽऽचरेयुः ।

हितोपदेशाः

Centre for the Arts

वेगरोधधातुक्षयसाहसविषमाशनपरित्यागविषये सदा ध्यानं रक्षणीयं सुप्रकाशवातागमनशीले स्थले निवासः कार्यः । पवित्रभोजनकरणे धर्मपरतायां च सदा प्रयतनीयम् ।

तथाहि—

ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ।

सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया ॥

वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते । (च० चि० अ० ८)

अन्यच्च—

सत्येनाचारयोगेन रुविमण्डलसेवया ।

वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥

(योगरत्नाकरः)

इति

विसूचिका

अस्य रोगस्योत्पादका जीवाणुविशेषाः सन्ति । ये शरीरं प्रविश्य विसूचिकामुत्पादयन्ति । रोगोऽयं विशेषतः जलद्वारा प्रसरति । नदीकूपादीनां जलं विसूचिकारोगातुराणां मलेन दूषितं भवति । एवम्भूतेन जलेन शाकादिकं यद्यपक्वं भुज्यते सहाय्यं रोगः संजायते । मच्छिकाद्वाराप्ययं प्रसरति । इमा विसूचिकातुराणां मलमूत्रोपर्युपविश्य स्वमुखपादद्वारा जीवाणून् समाहृत्य क्षीरजलभोजनादौ प्रक्षिपन्ति । ये जनाः तत्पदार्थं सेवन्ते ते विसूचिकाक्रान्ता भवन्ति । कदाचिदेतद्रोगजीवाणु-वाहकमनुष्यद्वाराऽप्ययं संक्रामति ।

विसूचिकातुराः सद्यो विशिष्टचिकित्सालये प्रेषणीयाः ।

रोगिमलं सम्यग् जन्तुघ्नद्रव्यद्वारा निर्जन्तुकीकृत्य पृथिव्यां पाटनीयं, प्रज्वालनं तु ततोऽपि श्रेष्ठतरम् । यो जनपदः विसूचिका-क्रांतः, तस्य जलप्रबन्धं प्रति विशेषध्यानं देयम् ।

कूपे जन्तुघ्नपदार्थाः (चूर्णपोटाशियमपरमेगनटप्रभृतयः) प्रक्षेप्याः ।

जलं संकाश्य वस्त्रपूतं च कृत्वा सर्वदा पेयम् ।

सर्वप्रकारकं भोजनं परिपाच्य कोष्णमेवाहरणीयम् ।

पर्युषितं भोजनं न कदापि कार्यम् ।

वैपणिकं मिष्टान्नादिकं न कदापि भोज्यम् । यतोऽनावृत पात्रेषु संरक्षणान्मक्षिकाद्वारा तद् दूषितं भवति ।

सर्वे खाद्यपदार्था आच्छाद्य रक्षणीयाः ।

क्षीरमपि संकाश्य पेयम् ।

भोजनपात्राणि उष्णजलेन मार्जनीयानि ।

नियतसमये हितमितभोजनं कार्यम् ।

वमनविरेचनकारकद्रव्याणां सेवनं न कार्यम् ।

उपार्जितक्षमता (टीका) प्राप्तव्या ।

अरुणमरिचेक्षुरससीधुपलाण्डूनां सेवनं, कर्पूराघ्राणं विशेष-
लाभप्रदं भवति ।

विसूचिकारोगप्रसरणसमये निम्बपत्रशुद्धहिङ्गुकर्पूराणां गुटिकां
कृत्वा प्रातर्नित्यसेवनाद्विसूचिक्रावाधा न भवति ।

विसूचिकारोगेण मृता वसतितो दूरे जलाशयासमीपे
तीव्राग्नौ दहनीयाः । तदशक्तौ तु भूमौ चतुर्हस्तगभीरे गर्ते
पाटनीयाः ।

मसूरिका (शीतला)

अस्य रोगस्याक्रमणविधिः पूर्णतयाद्यावधि नाऽऽवगतो
विद्वद्भिः । किन्तु रोगोऽयं वायुबाह्य इति सर्वेषां विश्वासः ।
स च श्वासनिःश्वासद्वारा शरीरं प्रविशति । अस्य जीवाणवो
नाधिगताः कैश्चित् । अस्य विषं त्वक्पिटिकासु, मुखस्रावेषु च
प्राप्यते । तच्च वायुद्वारा सुदूरं परिसर्पति ।

यदा त्वक्पिटिकाः शुष्यन्ति तदा तासां त्वग्भागा इतस्ततो
वायुद्वारोत्पतन्तः संक्रामन्ति ।

रोगिविष्टराद्यन्यपदार्थद्वाराऽप्ययं संक्रामति ।

अस्य संक्रमणावरोधार्थं रोगिणः पृथगेकान्ते रक्षणीयाः ।

रोगिसम्बन्धीनि सर्वाणि वस्तूनि सम्यक् निर्जन्तुकी-
कार्याणि ।

एकादशनिम्बपत्राणि त्रिमरिचैः सहैकप्रसृतजले संपेष्य नित्यं
प्रातःपानं मसूरिकाप्रतिषेधकम् ।

उपार्जितक्षमता (टीका) प्राप्तव्या ।

जनपदोद्ध्वंसने कारणानि

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषितायां काम्पि-
त्यराजधान्यां भगवान्पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिमे
धर्ममासे गंगातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥३॥

तृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यानिलानलानां
दिशां च प्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि
च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति,
तद्वियोगाच्चतङ्कप्रायता नियताः, तस्मात्प्रागुद्ध्वंसात्प्राक्च भूमेर्वि-
रसीभावादुद्ध्वं सौम्य ! भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपा-
कप्रभावाणि भवन्ति, वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्या-
महे, ये चस्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः, नहि
सम्यगुद्धृतेषु भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु, सम्यग्विचारचारितेषु
जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किञ्चित्प्रतीकारगौरवं भवति ॥४॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—उद्धृतानि खलु
भगवन् ! भैषज्यानि विहितानि च सम्यक् सम्यग्विचारचारि-
तानि च, अपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेनैव व्याधिना
युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्मा
द्भवतीति ॥५॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यानामेभिरप्यग्निवेश !
प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात्स-
मानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमु-

द्ध्वंसयन्ति, ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति,
तद्यथा—वायुरुदकं देशः कालः इति ॥६॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात् तद्यथा—यथर्तुवि-
पममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरुक्षमत्यभिष्य-
न्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यग-
न्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥७॥

उदकं तु खलु—अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत्क्लेदबहुलमप-
क्रान्तजलचरविहंगमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं वि-
द्यात् ॥८॥

देशं पुनः—विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरो-
सृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकशमाशानिकशकुनिजम्बुका-
दिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं लताप्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितं शुष्क-
नष्टसस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतज्जिगणमुत्कुष्टश्वगणमुद्रभ्रान्तव्यथित-
विविधमृगपक्षिसंघमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं श-
श्वत्क्षुभितोदीर्णललिलाशयं प्रतौल्कापातनिर्घातं भूमिकप्पमति-
भयारावरूपं रुक्षताम्राणसिताभ्रजालसंबृतार्कचन्द्रतारकमभीक्षणं
ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरित-
मिवाक्रन्दितशब्दबहुलं चाहितं विद्यात् ॥९॥

कालं तु खलु—यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिंगमतिलिंगं हीनलिंगं
चाहितं व्यवस्येत् ॥१०॥

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भवान् जनपदोद्ध्वंसकरान् वदन्ति
कुशलाः, अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥११॥

विगुणेष्वपि तु खल्वेतेषु जनपदोद्ध्वंसनकरेषु भावेषु भेष-
जनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥१२॥

भवन्ति चात्र

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।

गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत्संप्रवक्ष्यते ॥ १३ ॥

वाताज्जलं, जलाद्देशं, देशात्कालं, स्वभावतः ।

विद्याद् दुष्परिहार्यत्वाद् गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १४ ॥

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।

प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ १५ ॥

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।

भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

कर्म पञ्चविधं*तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १७ ॥

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।

शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १८ ॥

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।

सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १९ ॥

हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।

सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥

संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।

धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ २१ ॥

इत्येतद् भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।

येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन्काले सुदारुणे ॥ २२ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणान्यात्रेयस्य भगवतः

पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—अथ खलु भगवन् !

कुतो मूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते ? येनोपपन्ना जनपद-

मुद्ध्वंसयन्तीति ॥ २३ ॥

* स्नेहस्वेदपूर्वकवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानीति

पञ्चविधम् ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश ! वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वासत्कर्म पूर्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव । तद्यथा—यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते, तेषां तथाऽन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतबो व्यापद्यन्ते, तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति न वा वर्षति विकृता वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुण्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिह्रायापद्यन्ते विकृतिं, तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पृश्याभ्यवहार्यदोषात् ॥ २४ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभरोषमोहमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान्वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभिक्रास्यन्ते ॥ २५ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसंघैस्तमधर्ममन्यद्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २६ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति, ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति, ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिशाप्ता भस्मतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरुषकुलविनाशाय, नियतप्रत्ययोपलम्भान्नियताः, अनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २७ ॥

प्रागपि चाधर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् । आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णे-

न्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृति-
 प्रस्रादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्म-
 चर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रा-
 तन्द्राश्रमकलमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः, तेषां-
 मुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि
 प्रादुर्बभूवुः सस्यानि सर्वगुणसमुदितत्वात्पृथिव्यादीनां कृतयुग-
 स्यादौ । अश्नयति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात्सांपन्निकानां
 शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवात् श्रमः, श्रमादालस्यं, आल-
 स्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः परिग्रहाल्लोभः प्रादुर्भूतः ॥ २८ ॥
 ततस्त्रेतायां, लोभादभिद्रोहः अभिद्रोहादनृतवचनं, अनृतवचनात्काम-
 क्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचिर्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः,
 ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्, तस्यान्तर्धानात् (युग-
 वर्षप्रमाणस्य पादद्वासः) पृथिव्यादीनां गुणपादप्रणाशोऽभूत्,
 तत्प्रणाशकृतश्च सस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुण-
 पादभ्रंशः, ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैश्चाहारविहा-
 रैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्व-
 रादिभिराक्रान्तानि, अतः प्राणिनो ह्यासमवापुरायुषः क्रमश
 इति ॥ २९ ॥

भवतश्चात्र

१ युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ ३० ॥

संवत्सरशते*पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।

देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ ३१ ॥

* संवत्सरणां शते शतकृत्वो विभक्तानामेकैकभागे संपूर्णे जाते
 तद्युगोत्पन्नानां देहिनां तत्तत्परिमितस्यायुष एकैकः संवत्सरः क्षयं याति
 गङ्गाधरः ।

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥३२॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—किं नु खलु
भगवन् ! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥३३॥

भगवानुवाच—

इहाम्निवेश ! भूतानामप्युर्युक्तिमपेक्षते ॥३४॥

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ।

दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्म यत्पौर्वदेहिकम् ॥३५॥

स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ।

बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ॥३६॥

दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ।

तयोद्गदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ॥३७॥

नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ।

मध्यमा मध्यमस्येष्टा, कारणं शृणु चापरम् ॥३८॥

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।

दैवेन चैतरत्कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥३९॥

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।

कर्म किंचित्कवचित्काले विपाके नियतं महत् ।

किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥४०॥ इति ।

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु, निदर्शनमपि चात्रो-
दाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात्,
तदायुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रा-
यश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयु-
ज्येरन्, नोद्भ्रान्तचण्डचपलगाँगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पव-
नादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः,

तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः,
 नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगा-
 दयः, न साहसं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोपः, इत्येवमादयो
 भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्
 न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छे-
 त्प्राणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायना-
 धिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात्, नाश्वि-
 नावार्तं भेषजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुः,
 न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशा रसायनादीनि सम्यक्
 पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा, अपि च सर्वचक्षुषामेतत्परं—यदैन्द्रं
 चक्षुः, इदं चास्माकं प्रत्यक्षं, यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायो-
 त्थायाह्वं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्ट्वं, तथा जातमात्राणाम-
 प्रतीकारात् प्रतीकाराच्च अविषविषप्राशिनांचाप्यतुल्यायुष्ट्वं, न
 च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां, तस्मा-
 द्द्वितोपचारमूलं जीवितमतो विपर्ययान्मृत्युः, अपि च देशका-
 लात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविहाराणां च क्रमोपयोगं
 सम्यक् सर्वातियोगसंधारणमसंधारणमुदीर्णानां च गतिमतां
 साहसानां च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे उपदिशामः
 सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ४१ ॥

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषां
 भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ ४२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रयतामग्निवेश ! यथा—यानस-
 मायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः, सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो
 यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरो-
 पगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं
 गच्छति, स मृत्युः काले, यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वा-

द्विषमपथादक्षचक्रभङ्गाद् वाह्यवाहकदोषादणिमोक्षात् पर्यसनावनु-
पाङ्गाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते, तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भादय-
थान्यभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादस-
त्संश्रयादुदीर्णवेगाविनिग्रहाद्विधार्यवेगाविधारणाद्भूतविषवाय्वग्न्यु-
पतापादभिघातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्च यावदन्तरा व्यसनमा-
पद्यते स मृत्युरकाले, तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितान्क्रो-
लमृत्यून पश्याम इति ॥ ४३ ॥ (च० वि० अ० ३)

तथोक्तं महर्षिणा सुश्रुतेनाऽपि—

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेष आगन्तवः स्मृताः ॥

जलमग्निर्विषंशस्त्रिं खियो राजकुलानि च ।

अकालमृत्यवो ह्येते तेभ्यो विभ्यति पण्डिताः ॥

विष्वग्वातादिभि र्यद्वद् दीपो वर्त्यादिसंयुतः ।

निर्वात्यते क्षणाद् देही तथैवागन्तुमृत्युभिः ॥

इति

रोगारम्भक्षणे जनानां कर्तव्यम्

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।

उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥

अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।

स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥

न मूढो लभते संज्ञां तावन्नावन्न पीड्यते ।

पीडितस्तु मतिं पश्चात्कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥

अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।

सर्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥

तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥
 स त्रातारन्ननासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
 गोधा लाङ्गूलवद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥
 तस्मात्प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
 भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत्सुखमात्मनः ॥

(च० सू० अ० १२)

अन्त्येष्टिकर्म

संसारे मनुष्यजातिष्वनेकमतानि प्रचलन्ति । स्वस्वमतानु-
 सारेणान्त्येष्टिकर्मणो रीतिरपि भिन्नैवास्ति । केचित् पारसीकाः
 जालिकामयोऽगृहवितानोपरि शवं संरक्ष्य सूर्यप्रकाशेन संशोष-
 यन्ति । तस्य किञ्चित्त्वं वाष्पं भूत्वा निर्गच्छत्यवशिष्टमधस्तले
 पतति । मिश्रदेशवासिनो लवणादिपूरितमंजूषायां रक्षन्ति ।
 यवन्ताः तथा ईशायिनः पृथिव्यां पाटयन्ति । हिन्दूजनाश्च शवस्य
 दाहकर्म कुर्वन्ति, जले वा प्रवाहयन्ति ।

यद्यपि स्वस्वमतानुसारेण सर्वं युक्तमेव परन्तु स्वास्थ्यदृष्ट्या
 दाहकर्मैव श्रेष्ठतम उपायः । यतः पारसीकविधौ दौर्गन्ध्यं वर्धते ।
 मिश्रीयविधौ शवरक्षणान्नकश्चिद्वाभः प्रत्युत लवणादिव्यया-
 धिक्र्यं तथा व्यर्थं स्थानमप्यावृतं भवति । यवनेशायिविधौ तु
 शनैः शनैः सर्वमेव स्थानं समाधिमयं जायते । तथा तद्द्वारा वायु-
 र्दूषितो भवति, तत्समीपस्थकृपादेर्जलमपि दुष्यति, येन
 स्वास्थ्यहानिरनेके च रोगा उत्पद्यन्ते, परन्तु हिन्दूविधौ, दाह-
 कर्मणा तत्क्षणमेव सर्वाणि तत्त्वानि स्वस्मिन् स्वस्मिन् गत्वा
 मिलन्ति । न कश्चिद् दोषः समुत्पद्यते । किंतु असम्यग्दहने दुर्गन्धि-
 वाष्पं निर्गत्य वायुंदूषयत्यतो न्यूनातिन्यूनमष्टमणपरिमितसमिध

उपयोग एकशब्दाहार्थं कार्यः । सुगभीरजले शवनिमज्जनमुपि हितकरं, परन्त्वयमुपायः सर्वत्र न कर्तुं शक्यः ।

समाधेः स्थानं तु वसतेः क्रोशार्धदूरे ततो निम्नस्थले कार्यम् । यतस्तद्वसतेर्जलं वायुं च दूषयितुं न शक्नुयात् । समाधयः पृथक्पृथक् किञ्चिद्दूरे दूरे स्युः । तत्र वृक्षा अप्यारोपणीयाः शवा गभीरखाते पाटनीया यतस्तदवयवा वाष्पद्वारा निर्गत्वा स्वास्थ्यहानिकारका न भवेयुः । एकसमाधावेक एव शवः पटिनीयः । परन्तु युद्धे तु नैवं कर्तुं शक्यते स्थानकालाद्यभावात् । अतस्तत्र १०—१२ हस्तगभीरं खातं सुदीर्घं खन्यते । तत्रोभयपङ्क्तौ शवाः संरक्ष्यन्ते । तदुपरि चूर्णं (चूना) प्रक्षिप्य क्रमशः पुनस्तथैव संरक्ष्यन्ते । यदा हस्तचतुष्टयं गाम्भीर्यमुपरि रिक्तं तिष्ठति तदा तत्र मृत्तिकाः प्रक्षिप्य खातं प्रपूर्यत इति ।

स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य फलम्

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥
नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।
धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्दृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥

(च० सू० अ० ८)

ग्रन्थसमाप्तिकालः

रिपुवसुनिधिचन्द्रैरङ्किते वैक्रमेऽब्दे
बुधदिनशिवरात्रौ फाल्गुने कृष्णपक्षे ।
सकलकृतिरियं मे पूर्णतां सङ्गताद्य
बुधजनहृदयानां ह्लादकत्वं प्रभूयात् ॥

ग्रन्थकर्तुः परिचयः

गोण्डामण्डलसंस्थिता सुविदिता प्रान्तेऽवधे मञ्जुले
आटाख्या नगरी विचक्षणजनैर्लब्धास्पदा राजते ।
नानाशास्त्रविचारदक्षमतिभिः श्रौताध्वपारंगतैः
धर्मध्यानविधानयापितदिनैः सत्त्वप्रकर्षाश्रितैः ॥
तस्यां शास्ता सकलभुवनख्यातकीर्तिर्महीन्द्रः
वीर्योन्माद्यद्रिपुदलशिरोरत्नभाभूषिताङ्घ्रिः ।
न्यायोन्मीलन्नवनवगुणो मोदकारी जनानां
नारीचूडामणिकमलया जाययाऽलंकृतोऽस्ति ॥

श्रीकमलाकमनीयसुकान्तः
लोकविलोचनचोरचकोरः ।
कान्तिकलाधनधैर्यनिधानं
भाति सुरेन्द्रबहादुरसिंहः ॥

तत्रासीद्विप्रवर्य्यः सकलबुधजनैः कीर्तनीयः सभायां
भूपेभ्यो लब्धमानो विहितपरिचयः शब्दतर्कादिशास्त्रे ।
कीर्तिश्रीभारतीभिस्तिष्ठतिरतिशयं वेष्टितः सानुरागं
मिश्रोपाह्वः सुधीरामफलतनुजनिःपण्डितो रामनाथः ॥

तज्ज्येष्ठपुत्रोऽनुज चन्द्रिकाख्यः,
दैवज्ञ वर्य्यो मग वंश जातः ।
श्रेष्ठः सदाचाररतोऽस्ति विप्रः,
शास्त्रीति राजेश्वरदत्तमिश्रः ॥
संरक्षिताखिलसुगौरवभारतीयैः ।
पूज्यैर्बुधैर्मदनमोहनमालवीयैः ॥
संस्थापितेऽत्र भवने निखिलागमानां ।
विद्यालये प्रथमविश्वपदाभिधेये ॥

IGNCA RAR

ACC. No.

R-354

आयुर्वेदपयोनिधेर्मतिमतो विद्यालयाध्यक्षतो
 नव्योद्यत्कविराजराजपदवीसम्भूषितात्सद्गुरोः ।
 विद्यावृद्धिपरोपकारनिरताच्छ्रीधर्मदासाद् बुधाद्
 ग्रन्थानां पठनं समाप्य निखिलं तीर्णः परीक्षोदधिः ॥
 आयुर्वेदे वरिष्ठां सकनकपदकां प्राप्य लोकप्रशस्या-
 माचार्यश्रेणिमुच्चं सकलजनमनोमोदहेतुं नितान्तम् ।
 सद्यस्तत्रैव भागे गुरुजनहृदयानुग्रहाल्लब्धकार्यो
 ग्रन्थं भद्रंन्यबध्नात् सरलविधितया बोधदं सज्जनानाम् ॥
 पाठ्येनिर्धारितः सोऽस्ति स्वस्थवृत्तसमुच्चयः ।
 लोकानामुपकाराय यथानामतथागुणः ॥
 इदानीं पाठयत्यत्र विश्व-विद्यालये वसन् ।
 चिकित्सा क्रियते काश्यां सर्वेषां रोगिणामपि ॥
 सदस्यो राजकीयायाः सभायाः भेषजस्य च ।
 युक्त प्रान्त प्रतिष्ठायामवर्त्ततेऽयं महोदयः ॥
 युक्त प्रान्तीय वैद्यानांमेलने दशमे तथा ।
 अध्यक्षो ह्यभवज्झास्यां प्रशस्तो वैद्यराडयम् ।

ताराशंकर मिश्र, आयुर्वेदाचार्य,
 अध्यापक—अर्जुन आयुर्वेद विद्यालय, काशी ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts